

Sönke Neitzel en Harald Welzer, Soldaten. Over vechten, doden en sterven

Robert Kahn

Traducteur : Anneleen Spiessens

Édition électronique

URL : <http://journals.openedition.org/temoigner/1123>

DOI : [10.4000/temoigner.1123](https://doi.org/10.4000/temoigner.1123)

ISSN : 2506-6390

Éditeur :

Éditions du Centre d'études et de documentation Mémoire d'Auschwitz, Éditions Kimé

Édition imprimée

Date de publication : 1 octobre 2014

Pagination : 163-164

ISBN : 978-2-84174-674-3

ISSN : 2031-4183

Référence électronique

Robert Kahn, « Sönke Neitzel en Harald Welzer, Soldaten. Over vechten, doden en sterven », *Témoigner. Entre histoire et mémoire* [Online], 118 | 2014, Online op 01 octobre 2015, geraadpleegd op 23 octobre 2020. URL : <http://journals.openedition.org/temoigner/1123> ; DOI : <https://doi.org/10.4000/temoigner.1123>

Boekenplank

OIKOFOBIE: DE ANGST VOOR HET EIGENE

Thierry Baudet

Amsterdam: Prometheus/Bert Bakker, 2013, 248 p.

In zijn recentste boek, *Oikofobie – de angst voor het eigene*, werkt de Nederlandse journalist Thierry Baudet in enkele beknopte columns een drietal stellingen uit. De eerste luidt dat het Europese project volkomen heeft gefaald, en dat de instellingen en opvattingen die ermee samenhangen dan ook best zo snel mogelijk ontbonden kunnen worden. De tweede these stelt de migratie naar Nederland en de daaraan gekoppelde islamisering aan de kaak. In het kielzog van die stelling wordt het proces tegen PVV-politicus Geert Wilders geschetst en een lans gebroken voor een rechtvaardige(r) justitie en een grote(re) vrijheid van meningsuiting. Tenslotte hekelt de auteur de onvruchtbaarheid die de moderne kunst naar zijn mening al een halve eeuw kenmerkt en die tekenend zou zijn voor de vernietiging van het sociale weefsel die de moderniteit met zich heeft meegebracht. Hij besluit: ‘Spiritueel ontheemd en politiek onteigend: dat wordt onze toekomst als de oikofobie niet wordt gestopt.’

Misschien vereist een niet-academisch werk geen academische kritiek. Maar de auteur beroept zich (onder meer op zijn website, www.thierrybaudet.com) op zijn academische vorming. Zijn boek bevat tal van waarheidsclaims, het voetnotenapparaat suggereert een stevige fundering van de standpunten en de implicaties van zijn eisen (ontmanteling van de EU, terugkeer naar de nationale munt) zijn verreikend. Academics beweren niet dat alles wat ze zeggen waar is. Maar ze streven ernaar om die waarheid zo dicht mogelijk te benaderen. Daarvoor onderwerpen ze zichzelf aan een wetenschappelijke methode die maximale objectiviteit garandeert. Indien Baudet oprecht ware uitspraken heeft nagestreefd, dan mogen die ook aan wetenschappelijke criteria worden getoetst.

Laten we beginnen bij de titel. Oikofobie. De term is niet gangbaar en zou ontleend zijn aan de Britse filo-

soof Roger Scruton. Nu komen in filosofische vertogen welk vaker nieuwe termen voor: ‘Geworfenheit’ (Heidegger), ‘capsulaire beschaving’ (Lieven De Cauter), of ‘de precessie van de simulacra’ (Baudrillard).¹ Zo proberen filosofen de kleine nuances van een fenomeen te omschrijven, of vatten ze de interactie van meerdere complexe fenomenen samen. Indien ze nauwkeurig afgebakend zijn, zijn de termen erg bruikbaar. Ze voorkomen immers dat meer verfijnde concepten of ideeën telkens opnieuw in extenso moeten worden beschreven. Maar ‘oikofobie’ komt slechts enkele keren in Baudets werk aan bod. De concrete reikwijdte wordt zeer oppervlakkig verduidelijkt, als een ‘ziekelijke afkeer van het eigene’ (10). Zo omschreven is de term geen bruikbaar filosofisch concept, geen term die verfijnt, maar een scheldwoord dat versluiert. De EU is ‘een “multiculturele” – dat wil zeggen oikofobe – onderneming’, stelt Baudet (48); ‘de afschrikwekkende bouwsels die in de stad verrijzen [...] komen evenzeer voort uit een vijandschap met de Oikos’ (9). Alsof de waardering voor wat modern en anders is niet tot het eigene zou kunnen behoren.

Op zich is de titel niet zo’n probleem, ware het niet dat die illustratief is voor de retoriek die het hele boek doortrekt. Zo beargumenteert de auteur in het kielzog van Scruton dat oikofobie een ‘normaal stadium [is] waar pubers doorheen gaan. Een fase die weer over zou moeten gaan’ (10). Dit impliceert dat een volwassene die de waarde van multiculturele samenlevingen erkent, zich mentaal in een puberfase bevindt. Voorstanders van de EU zijn (naast openlijke federalisten en leugenaars) ‘mensen die het niet begrijpen’, wie denkt dat Europa uniek in zijn soort is heeft ‘weinig begrepen van wat er in de wereld gaande is’, actievoeren (zoals voor Greenpeace) is iets voor kinderen, vertrouwen op de goede werking van het Internationaal Strafhof is ‘zo naïef’ (60, 156, 174, 187). Elk heeft vanzelfsprekend het recht op zijn mening, maar omdat de aantijgingen

(1) Martin Heidegger, *Zijn en tijd*, vertaald uit het Duits door Mark Wildschut, Nijmegen: SUN, 1998; Lieven De Cauter, *De capsulaire beschaving. Over de stad in het tijdperk van de angst*, Rotterdam: NAi Uitgevers, 2004; Jean Baudrillard, *In de schaduw van de zwijgende meerderheden*, vertaald uit het Frans door Ruud Bakker, Amsterdam: SUA, 1986.

in feite willekeurig op alle stellingen kunnen worden toegepast (‘nationalisten zijn zo naïef’, ‘communisten zijn zo kinderlijk’, ‘het liberalisme is een jeugdzonde’) hebben ze met waarheidsvinding erg weinig te maken.

Bijzonder problematisch – voor academici én voor journalisten – is de wijze waarop de auteur gebruik maakt van zijn bronnen. Van de inleiding tot en met de conclusie telt het boek 233 pagina’s (inhoudstafel exclusief). Van pagina 181 tot en met pagina 242 (dus op 62 pagina’s, 26,61% van het hele boek), of in 19 van de 56 hoofdstukken (33,93%) wordt geen enkele stelling door bronnen gedragen. Dit is vooral problematisch omdat die hoofdstukken ook veel feitelijke beweringen bevatten: de opwarming van de aarde zou gestagneerd zijn, Amerika zou de laatste dertig jaar 80 miljard dollar hebben uitgegeven om emissies terug te dringen, er zou ‘onomstotelijk aangetoond [zijn] dat er van gevaarlijk gif geen sprake was’ toen de olietanker Probo Koala afval loosde voor de Ivoiriaanse kust (185, 186, 188). Allemaal interessant en mogelijk, maar oncontroleerbaar en dus weinig bruikbaar. Ook veel stellingen uit de eerste hoofdstukken van zijn boek maken een bronvermelding noodzakelijk, terwijl die er niet is: dat ‘een overweldigende meerderheid van de [Britse] bevolking’ het ontnemen van het stemrecht aan gevangenen steunt, bijvoorbeeld, of de ongefundeerde aanname dat ‘in de ogen van de wereld’ een persoon die voor het ICC terechtstaat ‘schuldig [is] zelfs indien dat niet wordt bewezen’ (153 en 169).

Bij controle van de feitelijke claims (al dan niet met voetnoot), blijkt de inhoud ervan in nogal wat gevallen niet overeen te stemmen met wat de auteur ervan maakt. Op pagina 24 zegt hij: ‘Zo zijn er de afgelopen jaren alleen al naar Nederland zo’n 300 000 Oost-Europese geïmmigreerd. Er is geen enkele reden waarom deze toestroom in de toekomst zal afnemen.’ Die ‘afgelopen jaren’ zijn van betekenis – het is geen fenomeen van de ‘afgelopen decennia’ of de ‘afgelopen eeuw’, maar van de ‘afgelopen jaren’. Dit suggereert dat de toestroom recent heeft plaatsgevonden, versneld, op een relatief korte termijn. Bij controle staat echter in de bron: ‘Naar schatting zijn er tussen de 286 000 en 325 000 migranten in Nederland. Naast positieve effecten brengt arbeidsmigratie ook problemen met zich mee.’² De bron verwijst dus naar de huidige stand van zaken, het culminatiepunt van een onbepaalde termijn. De ‘afgelopen jaren’ zijn er door de auteur aan toegevoegd. Zijn volgende zin, die weliswaar op een andere bron steunt, gaat lijnrecht in tegen de website

van de rijksoverheid, die stelt: ‘Het kabinet is bezig de problemen aan te pakken die de grote stroom migranten veroorzaakt. Dan moeten niet tegelijkertijd nog meer arbeidsmigranten naar Nederland komen.’ Nu kan de auteur twijfelen aan de efficiëntie van de aangekondigde maatregelen – maar niet vermelden dat ze aangekondigd worden en in één adem beweren dat ‘er geen enkele reden [is] waarom deze toestroom in de toekomst zal afnemen’ is niet helemaal eerlijk. En er is erger. Op pagina 133 schrijft hij: ‘Volgens onderzoek komt 70 procent van de gevangenen na vrijlating opnieuw met justitie in aanraking. Zwaarder straffen zou een directe, significante daling van de criminaliteit betekenen.’ Er wordt geen bron aangehaald. Maar als de auteur de rijksoverheid betrouwbaar vindt, heeft hij wellicht geen bezwaar tegen het volgende citaat van haar website: ‘Na een gevangenisstraf pleegt bijna 50% binnen 2 jaar opnieuw een strafbaar feit. Na een taakstraf is dat iets minder: rond de 35%. De overheid investeert fors in het verminderen van recidive.’³ De tekst is niet gedateerd, maar ze verwijst naar een wetsvoorstel van 24 mei 2013. Misschien heeft de auteur die recente informatie niet meer kunnen gebruiken. Maar in een nieuwsbericht van de rijksoverheid van 14 december 2009 staat te lezen: ‘van alle volwassenen die in 2006 een penitentiaire inrichting verlieten, had rond de 54% binnen twee jaar een nieuw justitiecontact. In 2002 was dit nog 59%. Van de volwassenen die in 2006 een straf kregen opgelegd, viel rond de 28% binnen twee [sic, jaar] terug in het oude gedrag. In 2004 was dat nog bijna 30%.’⁴ Zowel de recente als de oudere informatie van de rijksoverheid zit dus ver af van de oncontroleerbare cijfers die de auteur aanhaalt. Hetzelfde gebeurt op pagina 88, waar de auteur verwijst ‘naar een onderzoek dat kort daarvoor was gepubliceerd waaruit bleek dat een overgrote meerderheid van de Nederlandse rechters links-liberale politieke voorkeuren heeft.’ Alweer geen bronvermelding. Wat spoorwerk leert dat Baudet (wellicht) verwijst naar het onderzoek van het

(2) ‘Geen open grenzen voor werknemers Roemenië en Bulgarije’, nieuwsbericht van 18 november 2011, geraadpleegd 6 oktober 2013 op de webstek van de rijksoverheid, <http://www.rijksoverheid.nl/nieuws/2011/11/18/geen-open-grenzen-voor-werknemers-roemenie-en-bulgarije.html>.

(3) ‘Recidive verminderen’, geraadpleegd 6 oktober 2013 op <http://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/recidive/verminderen-recidive>.

(4) ‘Recidive daders criminaliteit daalt’, nieuwsbericht van 14 december 2009, geraadpleegd 6 oktober 2013 op <http://www.rijksoverheid.nl/nieuws/2009/12/14/recidive-daders-criminaliteit-daalt.html>.

Studiecentrum Rechtspleging, volgens de webstek het 'eigen opleidingsinstituut van de rechterlijke organisatie'.⁵ Dat instituut publiceerde in 2010 de resultaten van een onderzoek naar het profiel van de Nederlandse raio's (rechterlijke ambtenaren in opleiding). Bij het hoofdstuk over 'politieke oriëntatie' (pagina 10) noemt 31% van de raio's in 2010 D66 de partij van haar voorkeur (tegenover 7% van de Nederlandse bevolking), en 17% PvdA (3 % minder dan de gehele bevolking). Minstens 47% zou dus een stem uitbrengen op wat een linkse partij wordt genoemd.⁶ Maar de bevrageden zijn geen rechters. Het zijn rechters in opleiding, jongeren die op het ogenblik van de bevraging hun opleiding nog moeten voltooien – toekomstige magistraten dus, en geen zittende magistraten. Dat een 'overgrote meerderheid van de Nederlandse rechters' links-liberale preferenties zou hebben, blijkt dus helemaal niet uit het (niet-geciteerde) onderzoek.

Een gedegen beoordeling van een standpunt vereist tevens een nauwkeurige analyse van de persoon die het standpunt verdedigt en de organisatie waartoe hij behoort. Die essentiële afweging wordt door de auteur vaak niet gemaakt. Een kort essay behandelt bijvoorbeeld een 'geleerde met wereldvreemd kapsel' (100-101). Het gaat over een een zekere Bill Warner, de directeur van het 'Centre [sic] for the Study of Political Islam', die als getuige-deskundige werd opgeroepen tijdens het proces Wilders en volgens de auteur deel uitmaakt van 'een brede groep wetenschappers en analisten die al veel langer ernstige problemen constateren met betrekking tot de islam'. Wie die deskundige dan wel mag zijn en waaruit zijn expertise precies bestaat wordt niet verduidelijkt. Het blijkt inderdaad te gaan om een 'wetenschapper en analist', zoals Baudet aangeeft, maar een fysicus en wiskundige die eigenlijk Bill French heet en Bill Warner ('de waarschuwer') volgens de eigen website als *nom de guerre* gebruikt.⁷ Naar eigen zeggen heeft Warner 'een levenslange interesse gehad voor religies en hun effect op de geschiedenis'. Hij publiceerde nogal wat artikelen, doorgaans op zijn eigen webstek en op discussiefora, maar voor zover kon worden nagegaan nooit in academische tijdschriften, waar de inhoudelijke claims en de wetenschappelijke methode door een internationaal leescomité van intellectuele *peers* worden getoetst. Wie zijn 'Centrum voor politieke islam' bevolkt is evenmin duidelijk. Volgens het *Southern Poverty Law Center*, een non-profit-organisatie die met juridische middelen discriminatie (waaronder *hate crime* en racisme) bestrijdt en in

een aangepast programma tot tolerantie aanzet, is het een *for-profit*-organisatie, geleid door Warner zelf, die tot de *inner circle* van de anti-islam behoort en 'geen formele opleiding of achtergrond in het recht, islam of sharia recht heeft'.⁸

De wijze waarop Baudet de aangehaalde feiten tot een geïntegreerd model poogt samen te ballen is al even problematisch. De rechtvaardiging van Europa, zo beweert hij, is een gesloten denksysteem, laat geen falsificatie toe, is 'even hermetisch als dat van de marxist, en het laat zich op geen enkele wijze door de werkelijkheid bijsturen' (20). Terecht haalt hij Poppers these aan, die stelt dat een waarheidsclaim pas legitiem is als ze ook de mogelijkheid in zich sluit weerlegd te worden. Maar hoewel hij vertrouwd is met de stelling, trapt hij in precies die val. Als de natiestaat sterk is (veel bevoegdheden behoudt), bewijst dit dat Europa niet goed functioneert; als de natiestaat zwak is (en dus veel bevoegdheden door Europa worden opgeëist), bewijst dit ook dat Europa niet goed functioneert (de interne contradicties zouden dan het einde van de supranationale entiteit inluiden). De vraag om de ontmanteling van de Europese constructie steunt dus op een niet-falsifieerbare premisse, die de auteur terecht als onwetenschappelijk afwijst.

Bijwijken rijst de vraag of de auteur zich ervan bewust is dat hij de grens tussen de beschrijving en de propaganda overschrijft. Zo schrijft hij op pagina 174: 'Het is alleen in natiestaten dat machtige functionarissen kunnen worden onderworpen aan checks-and-balances.' De term 'machtige functionarissen' lijkt erg zorgvuldig gekozen. De staat heeft inderdaad bij uitstek jurisdictie over de eigen burgers. Maar heel wat personages die Baudet in de bladzijden ervoor vermeldt (president Omar al-Bashir, Slobodan Milosevic, Vladimir Poetin) zijn niet zomaar 'machtige functionarissen'. Het zijn (soms niet-verkozen) staatshoofden,

(5) 'Over SSR', op de webstek van het Studiecentrum Rechtspleging, <http://www.ssr.nl/index.php?page=over-ssr&hl=nLNL>

(6) Kim van der Kraats e.a., 'Magistrale perspectieven. De raio's anno 2010. Resultaten van de raio-enquête, uitgevoerd in het kader van het vijftigjarig bestaan van SSR', geraadpleegd 6 oktober 2013 op http://www.ssr.nl/uploads/Pdf-documenten/Boekjes/SSR_boekje%20enquete.pdf.

(7) 'Bill Warner', geraadpleegd 6 oktober 2013 op de webstek van het Center for Political Islam, <http://www.politicalislam.com/pages/bio>.

(8) 'The anti-muslim inner circle', intelligence report, nr. 142 (zomer 2011), geraadpleegd 6 oktober 2013 op de webstek van het Southern Poverty Law Center, <http://www.splcenter.org/get-informed/intelligence-report/browse-all-issues/2011/summer/the-anti-muslim-inner-circle>.

als zodanig onschendbaar, en dus niet of nauwelijks onderhevig aan de checks-and-balances. Het is precies door de onmacht van soevereine staten, en onder impuls van het internationale recht, dat de berechting van staatshoofden sinds kort mogelijk is geworden.⁹ Zeggen dat 'machtige functionarissen' in natiestaten onderworpen zijn aan evenwichts- en controlemechanismen is strikt genomen juist, maar dit doen in een context waarin staatshoofden worden besproken is ietwat misleidend. Dit geldt bijvoorbeeld ook voor de retorische vraag op pagina 173: 'Waarschijnlijk is het Internationaal Strafhof niet van plan personeel van VN-vredesoperaties te vervolgen wanneer zij, zoals soms gebeurt in oorlogen, per ongeluk een dorp van onschuldige boeren en ambachtslieden bombarderen en verwoesten. Dit gebeurde bij verschillende gelegenheden, bijvoorbeeld toen de NAVO Servië bombardeerde in 1999.' En Baudet vervolgt: 'Maar het ICC zou dan weer wel de dictator, zoals Milosevic, die eveneens op die wijze heeft gehandeld, willen vervolgen.' Strikt genomen is dit correct. De kans bestaat inderdaad dat Milosevic verantwoordelijk was voor het 'per ongeluk bombarderen van een dorp van onschuldige boeren'; door het ontbreken van een rechterlijke uitspraak blijft het vermoeden van onschuld ook bestaan. Maar suggereren dat dit de reden is waarom de man door het ICC werd aangeklaagd, zonder uit de aanklacht te citeren (de *contact sheet* van het Joegoslaviëtribunaal vat samen: 'aangeklaagd voor genocide, medeplichtigheid aan genocide, deportatie, moord, vervolging op politieke, raciale of religieuze gronden, onmenselijke daden/gedwongen transfers, uitroeiing, opsluiting, foltering, opzettelijk doden, wederrechtelijke gevangenneming, opzettelijk veroorzaken van ernstig lijden')¹⁰ en daaraan meteen verbinden dat de aanklacht tegen Milosevic even zwaar weegt als die tegen de NAVO, voldoet niet aan het evenwichtige oordeel dat van de historicus wordt verwacht.

En dan zijn er de vele veralgemeningen, die Baudet als goed en noodzakelijk toejuicht. 'Generaliseren is een elementaire methode om tot wetenschappelijke kennis te komen', stelt de auteur. 'Toename van kennis komt voort uit generalisaties.' (67) De inductieve methode is inderdaad een legitieme denkwijze om tot deugdelijke kennis te komen – op voorwaarde dat de uitspraken die eruit voortvloeien op een stevig empirisch fundament berusten. Zo is de uitspraak 'mijn vriend en mijn buurman zijn allebei arm en hebben al meermaals gestolen, bijgevolg zijn alle armen

dieven' een onhoudbare, want op te weinig gegevens steunende veralgemening. De vraag rijst op welke empirische gegevens bijvoorbeeld de inductie 'de Koran [is] het woord van God zelf', bijgevolg 'wordt herinterpretatie en relativering onmogelijk' berust. Los van de vaststelling dat nauwkeurig empirisch onderzoek aangeeft dat herinterpretatie en relativering al vanaf de eerste eeuwen in de islam aanwezig waren¹¹, botst Baudets stelling met de ervaringen uit het Europese verleden. Immers, als het woord van God onveranderlijk en interpretatie bijgevolg 'onmogelijk' is (niet 'onwaarschijnlijk', niet 'moeilijk', maar 'onmogelijk'), dan waren het christendom en het jodendom vandaag ook nog steeds in hun middeleeuwse vormen gevangen (niet zo erg lang geleden was immers ook in Nederland de opvatting dat de Bijbel het woord van God bevat dominant).¹² Waarom beoordeelt hij het christendom dan naar de huidige, en de islam naar haar historische inhoud? Waarom zou 'het voorbeeld voor moslims' (opnieuw niet 'sommige moslims') 'een oorlogszuchtige dader' zijn, en 'de kernfiguur van het christendom [...] een pacifist'? Volgens de Bijbel werd Lazarus uit de dood gewekt, andere overledenen bleven van die gunst verstoken (Johannes XI, 38-44). Is 'het voorbeeld voor christenen', zonder onderscheid, dan een personage dat naar willekeur beslist? Is dat wat blijkt uit de empirische analyses van christenen nu en toen?

Uiteraard heeft ook Baudet de vrijheid om zich ideeën te vormen en die in geschrifte te laten verschijnen. Vrijheid van meningsuiting is een belangrijk goed, dat door overheden enkel aan banden kan worden gelegd indien niet werd voldaan aan enkele minimale vereisten. Aan die normen voldoet Baudet zeker. Toch stelt zich de vraag of de minimale standaard voor sociale wetenschappers het ultieme richtsnoer moet zijn. ■

Fabian Van Samang

(9) Ellen Lutz & Caitlin Reiger (red.), *Prosecuting heads of state*, Cambridge: Cambridge University Press, 2011.

(10) De *case information sheet* (IT-02-54) is beschikbaar op http://www.icty.org/x/cases/slobodan_milosevic/cis/en/cis_milosevic_slobodan_en.pdf. Wie de aanklachten ten gronde wenst na te kijken verwijs ik graag naar de website van het International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia op http://www.icty.org/case/slobodan_milosevic/4#ind.

(11) Norman Calder, *Studies in early muslim jurisprudence*, Oxford: Oxford University Press, 1993.

(12) Vgl. Jonathan Israel, *Radicale verlichting. Hoe radicale Nederlandse denkers het gezicht van onze cultuur voorgoed veranderden*, Francken, Van Wijnen uitgeverij, 2010.

NOUVELLES PERSPECTIVES SUR LA SHOAH

Ivan Jablonka & Annette Wieviorka

Parijs: Presses universitaires de France, 2013, 128 p.

Wie als onderzoeker de ellenlange literatuurlijsten doorneemt die vaak aan wetenschappelijke studies over de Holocaust zijn toegevoegd, bekruipt soms een onbehaaglijk gevoel. Dit gevoel hangt samen met het besef dat een mensleven ongetwijfeld te kort zal zijn om zich zelfs maar de essentie van het thema eigen te maken. Maar de malaise wordt versterkt door de indruk dat na zestig jaar intensief onderzoek het onderwerp stilaan aan bloedarmoede begint te lijden. Is niet alles al gezegd over de Shoah wat we in deze tijd, met de ons ter beschikking staande middelen, redelijkerwijs over de judeocide kunnen zeggen?

Ivan Jablonka en Annette Wieviorka doorprikken met de bundel 'Nouvelles perspectives sur la Shoah' de aanname dat het onderzoek naar de Holocaust haar academische grenzen heeft bereikt. Het boek brengt zeven artikelen samen waarin vernieuwende inzichten, methoden en conclusies over het Holocaustonderzoek aan bod komen. De titel is misschien wat misleidend. Wat centraal staat in het boek is immers niet *het* Holocaustonderzoek, maar veeleer het Franse onderzoek naar dat thema. De auteurs zijn in hoofdzaak Frans(talig), zijn verbonden aan Franse onderzoeksinstellingen en behandelen voornamelijk de conclusies waartoe academici in Franse instituten zijn gekomen. Elk land heeft echter zijn eigen historie en focust zich daarom op andere deelaspecten van de Shoah – de houding van de Poolse bevolking tegenover Joden én tegenover de bezettingsmacht roept immers andere vragen op dan de stellingname van de Belgische of Nederlandse regering in ballingschap in het onbezette Londen. Dit is niet anders voor Frankrijk, waar de confrontatie met het naziverleden lang op zich heeft laten wachten, werd gestimuleerd door diverse juridische procedures (tegen Papon, Touvier en Barbie) en zich aanvankelijk vooral op de bewegingsvrijheid van het Vichyregime toespitste. De specifiek Franse invalshoek doet hoegenaamd geen afbreuk aan de kwaliteit van de gebundelde artikelen, maar kan net een stimulant zijn voor onderzoekers buiten de Franse landsgrenzen

om nieuwe methoden, nieuwe hypothesen en nieuwe invalshoeken af te tasten.

Twee bijdragen zijn erg belagend omdat ze de wordingsgeschiedenis schetsen van grote hoeveelheden samengebalde informatie (zij het als archivalische collectie, zij het als meerdelig naslagwerk). Beide artikelen illustreren hoe niet enkel de directe bruikbaarheid van die informatie de waarde ervan bepaalt, maar ook de manier waarop ze ontstonden, de veelvuldige selecties, de beleidsmatige keuzes en de krachtvolle visies. Zo beschrijft Jean-Marc Dreyfus in een korte bijdrage hoe het gigantische archief in het Duitse Bad Arolsen werd opgebouwd. De bronnencollectie die er zich bevindt ontstond kort na de Tweede Wereldoorlog door het centraliseren van informatie over rondzwerfende soldaten en vele tienduizenden *displaced persons*. Bovendien werden persoonsgegevens verzameld en bijgehouden over ongeveer 200 000 kinderen, naast documenten uit tal van concentratie- en vernietigingskampen. Die informatie kon gebruikt worden door Duitse staatsburgers, die in het kader van het *Bundesentschädigungsgesetz* een vergoeding eisten voor de schade die ze onder het NS-regime hadden geleden. Tevens konden inlichtingen worden ingewonnen over verdwenen of omgebrachte familieleden, of over verwanten die verplicht in Duitsland waren tewerkgesteld. In 2008, nadat de archieven lange tijd angstvallig voor de buitenwereld waren afgegrensd, werden de 17 miljoen documenten voor historisch onderzoek vrijgegeven. In een verwant artikel toont Florence Heymann aan hoe de 1100 trefwoorden in de tweedelige *Encyclopedia of the Ghettos during the Holocaust*, die op vraag van Yad Vashem tot stand kwam, niet uitsluitend objectieve onderzoeksresultaten weerspiegelen. Zo benadrukken ze vooral de Joodse invalshoek, focussen ze op diverse vormen van verzet, en spitsen ze zich toe op bepaalde regio's, terwijl ze andere (zoals Transnistrië) links laten liggen. De totstandkoming van het werk en de redactionele keuzes zijn daarom belangrijke factoren om de te raadplegen studie te beoordelen.

Twee artikelen gaan over de specifieke rol van lokale en nationale besturen. Bijzonder interessant is het artikel van Tal Bruttman over de werking van de plaatselijke administratie onder het Vichyregime. Hij verwijst naar het onderzoek van duizenden omzendbrieven, invulformulieren, enquêtes en correspondentie van lokale besturen, waaruit blijkt dat op het allerlaagste bestuurlijke niveau vaak antisemitische

initiatieven werden genomen waarvoor de overkoepelende autoriteiten geen opdracht hadden gegeven. Dit sluit aan bij recent onderzoek, waarin de creativiteit en inventiviteit van laaggeplaatste ambtenaren wordt benadrukt [Zie onder meer Lozowick Yaakov, *Hitler's bureaucrats. The Nazi Security Police and the banality of evil*, Londen & New York, 2002 (eerste editie Zürich, 2000)]. Sommige bureaucraten gingen zo ver om de anti-Joodse besluiten vetjes en onderlijnd in de uitgaande documenten weer te geven. Op die manier wordt duidelijk dat de staatsideologie niet enkel centraal werd opgelegd, maar ook vanuit de basis ontstond en groeide – een belangrijk inzicht dat ongetwijfeld door bijkomend onderzoek moet worden bevestigd, verrijkt of bijgesteld. Audrey Kichelewsky houdt van haar kant enkele recente studies over de verhouding tussen Polen en Joden tegen het licht. Ze bekritiseert het recentste essay van de Poolse socioloog Jan Gross, *'Moissons d'or'* [Gouden oogst], waarin de auteur stelt dat het hoofdmotief voor de vervolging van Joden de inheligheid van Polen was. Kichelewsky waarschuwt voor de té verregaande generaliserings- en het gebrek aan representativiteit. Ze vergelijkt Gross' inzichten met die van Jan Grabowski, die betoogt dat de *soltys* (de lokale Poolse functionarissen) bij het opsporen van ondergedoken Joden vaak handelden onder Duitse dwang, en in hun speurtocht naar niet-Joden een vergelijkbare ijver aan de dag legden (wat erop wijst dat antisemitisme misschien niet hun voornaamste drijfveer was). Dit geeft opnieuw aan hoe omzichtig historici dienen om te springen met veralgemenende uitspraken over de motieven achter de vervolging, over collaboratie en over individuele bewegingsvrijheid.

Het onderzoek van Nicolas Mariot en Claire Zalc naar de vervolging van de Joodse gemeenschap in het Noord-Franse Lens brengt een psychologische en een sociologische invalshoek samen. Het geeft aan hoe hechte familierelaties in vreedstijd een meerwaarde zijn, maar in tijden van vervolging tot een openstaande val kunnen uitgroeien. Dit blijkt onder meer uit het verband tussen de omvang van het gezin en het besluit Frankrijk niet te verlaten toen dit nog mogelijk was. Mariot en Zalc stootten op de moeilijk te nemen horde van de definiëring. Welk criterium diende men immers toe te passen om de Joodse gemeenschap te onderscheiden van de niet-Joodse? De zorgvuldigheid waarmee de onderzoeksgroep werd geselecteerd en de erkenning van de inherente gebreken van de selectie strekken boek en auteurs alvast tot eer.

In een afsluitende ethische reflectie relateert Ivan Jablonka het Vichy-syndroom waaraan Frankrijk al meer dan een halve eeuw zou lijden, en beargumenteert hij hoe herinnering geen ziekte is, maar een recht. Terwijl de eerste generatie getuigen verdwijnt, nemen de tweede en derde generatie het roer over. Ze doen dit door te graven in de eigen familiegeschiedenis, waardoor ze hun persoonlijke betrokkenheid moeten insnoeren in een keurslijf van historische precisie en objectiviteit. Dit is een nieuwe trend in de geschiedschrijving, die aangeeft dat de herinnering niet samen met de overlevenden verdwijnt, maar geactualiseerd kan worden, en als een van de universele voorbeelden op de volgende generaties kan worden overgedragen.

Bijdragen in bundels kunnen door hun beperkte omvang niet de diepgang bereiken die men wel in monografieën kan aantreffen. Maar de artikelen die in *Nouvelles Perspectives sur la Shoah* zijn opgenomen brengen veel nieuwe inzichten samen, zijn vaak origineel, goed geschreven en uitvoerig gedocumenteerd. Ze behandelen zowel algemene thema's als specifieke casestudies die men niet in vergelijkbare bundels terugvindt. Dit maakt het lezen van de bondige artikelen alvast meer dan de moeite waard. ■

Fabian Van Samang

EXODUS : JODEN OP DE VLUCHT UIT HET DERDE RIJK

Deborah Dwork & Robert Jan Van Pelt

Delft: Elmar, 2012, 488 p.

Dit boek vertelt het verhaal van de Joden die Duitsland wisten te ontvluchten tussen 1933 en 1946. Opvallend genoeg hebben de auteurs er niet voor gekozen het relaas van de 'overlevenden' te doen, maar schetsen ze in de eerste plaats de verwoeste en gebroken levens van mensen die volgens Primo Levi zijn 'verdrongen' of 'verzwolgen'. Veel vluchtelingen stierven van verdriet, zorgen of eenzaamheid. Een aantal onder hen pleegde zelfmoord. Deborah Dwork en Robert Van Pelt raken een wezenlijke dimensie van de Shoah, zonder dat in het boek veel expliciet geweld aan bod komt.

Historici vinden in *Exodus* waarschijnlijk weinig nieuwe elementen. Maar voor de modale lezer weten de auteurs de belangrijkste punten van deze geschiedenis te bundelen. Zo geven ze een nauwkeurig overzicht van de verschillende maatregelen die de nazi's namen om de Duitse Joden uit het land te verdrijven, voor ze massaal werden uitgemoord tijdens de oorlog. In het Reich waren ze niet meer veilig, maar ook daarbuiten stuitten de Joden op onverschilligheid, onmacht en collaboratie. Af en toe kwam er vanuit de bevolking ook verzet tegen anti-Joodse maatregelen. Het boek licht het opvangbeleid – of eerder het afwijzingsbeleid – toe van de Verenigde Staten, het Verenigd Koninkrijk, Frankrijk, de Sovjetunie en Zwitserland. Daarnaast plaatsen de auteurs een aantal heldhaftige figuren in de schijnwerpers, zoals Chiune Sugihara, de Japanse consul in Litouwen die ervoor zorgde dat Joden konden doorreizen naar Japan. Of Paul Grüniger, het hoofd van de politie van Sankt Gallen die vluchtelingen valse papieren bezorgde. Hij werd hiervoor veroordeeld, uit de politiemacht gezet, en stierf in armoede in 1972. Elisabeth Luz runde vanuit haar zolderkamer in Zurich dan weer een heus postkantoor, zodat Duitse Joden op de vlucht in contact konden blijven met hun familie. Het boek vertelt verder de geschiedenis van het OSE (*Euvre de secours aux enfants*) en van de zionistische strijd voor het 'thuisland in Palestina'.

De grote geschiedenis wordt geïllustreerd met persoonlijke en aangrijpende verhalen van slachtoffers – van onbekende, maar ook bekende mensen, zoals Albert Einstein, Sigmund Freud of Stefan Zweig.

In de eerste jaren, zo blijkt, was Frankrijk bereid om zelfs de meest armzalige vluchtelingen op te vangen. Engeland, daarentegen, nam enkel 'de besten' aan. Toch wisten de Joden zich toen nog vrij goed te redden. Ze waren 'als dieren die overleven door van kleur te veranderen en zich aan te passen aan hun natuurlijke omgeving'. In Angola, Rhodesië, Guyana, Madagascar, in de streek rond Lublin en in het Hoge Noorden van Rusland werd een specifieke politiek gevoerd om Joden te verdrijven. We volgen de ballingen over heel Europa, onder andere in Zwitserland, maar ook in Zuid-Amerika en Azië, tot in Shanghai. Het boek toont aan dat de Joodse Duitsers – Joden die zich de Duitse taal en cultuur eigen hadden gemaakt – zichzelf niet als een minderheid beschouwden, en dus niet inzagen dat ze een beroep konden doen op internationale bepalingen ter bescherming van minderheden.

De passages over de Joden in Franse internerings-

kampen zijn onthutsend. We lezen hartverscheurende verhalen van families die uiteenvallen. De kinderen van Oloron konden naar de Verenigde Staten, terwijl hun ouders in Gurs moesten blijven. De kinderen zouden vanuit Marseille afreizen maar zagen hun kansen op een visum slinken na Operatie Torch (de invasie van Marokko door de Amerikanen en de Britten). Uiteindelijk vielen ze in handen van de Duitsers.

Het boek stopt niet aan het einde van de oorlog. Tot in 1946 zaten Joden achter prikkeldraad. Diegenen die terugkwamen uit de Sovjetunie werden bovendien simpelweg geëxecuteerd, net als vele voormalige krijgsgevangenen. Generaal Patton verklaarde na de oorlog zelfs dat Joden 'niet tot de menselijke soort behoorde'. Zijn collega Eisenhower en ook president Truman toonden meer medeleven.

In het laatste deel van het boek komen de auteurs terug op de moeilijke tocht van de kampoverlevenden naar Palestina. Ze trachten de implicaties van de Shoah te overzien voor Joden overal ter wereld, en in het bijzonder in de Arabische landen en in Irak. Na de pogroms van Bagdad in 1951 werden de Joden gedwongen te vertrekken uit het land dat 2500 jaar lang hun thuis was geweest.

Het boek is chronologisch opgebouwd en bestaat uit vier delen, die telkens vijf thematische hoofdstukken bevatten: feitelijk materiaal en data, mensen, plaatsen, papieren (paspoorten, visums, brieven, lijsten met overlevenden) en problemen. De kaarten en vooral de talrijke historische foto's zijn bijzonder relevant. Ze verhelderen de tekst op verschillende punten en zijn voorzien van gedetailleerd commentaar. Ondanks het uitgebreid voetnotenapparaat richt het boek zich tot iedereen die geïnteresseerd is in deze geschiedenis, en zeker niet alleen tot specialisten. Omdat het zo helder is geschreven en vlot leest, geeft het een goed beeld van de deportatieproblematiek. De auteurs belichten een bijzonder aspect van het immense leed dat de Joden is aangedaan door het nazibeleid, maar ook door de onverschilligheid en onmacht van de wereld die getuige was van het drama. ■

Jean-François Forges
(Vertaling: Anneleen Spiessens)

SOLDATEN. OVER VECHTEN, DODEN EN STERVEN

Sönke Neitzel & Harald Welzer, vertaald uit het Duits door René van Veen, Marten de Vries & Marcel Misset
Amsterdam: Ambo, [2011] 2012.

Toen dit boek van historicus Neitzel en psychosocioloog Welzer in 2011 in Duitsland verscheen, deed het behoorlijk wat stof opwaaien. Voor wie meer wil weten over de Tweede Wereldoorlog (die niet wordt vermeld in de titel) en de Shoah, is het in elk geval een aanrader, al zijn de conclusies van de studie voor discussie vatbaar.

Aan de basis van het onderzoek ligt een zogenoemde 'gelukstreffer', die uiteraard niet helemaal op puur toeval berust. In 2001 doet professor Neitzel in de archieven van Groot-Brittannië een unieke vondst: hij duikelt verslagen op van clandestien afgeluisterde gesprekken tussen Duitse krijgsgevangenen – soldaten en hogere officieren van drie legers – in de Britse kampen. Hoewel het bespioneren van gevangenen ingaat tegen internationale afspraken, is het van alle tijden. Hier werd de praktijk echter op 'industriële schaal' toegepast. De historicus werd naar eigen zeggen 'als het ware de oorlog binnengezogen'. De hoeveelheid aan materiaal is indrukwekkend: het gaat om gesprekken van duizenden Duitse gevangenen en enkele honderden Italianen.

Later stuit Neitzel in de Amerikaanse archieven op een vergelijkbare verzameling documenten, tweemaal zo groot als de Britse. In totaal vindt hij bijna 150 000 bladzijden transcripties van authentieke gesprekken 'onder kameraden', die hij zal analyseren samen met zijn beroemde collega van de Universiteit van Gießen, Harald Welzer. We kunnen ervan uitgaan dat de gevangenen niet wisten dat ze werden afgeluisterd en dus vrij spraken. Het resultaat is een rijk verslag van ongeveer 600 bladzijden. In hoofdstukken 1 en 2 beschrijven de auteurs het 'referentiekader' van de Duitse soldaten en trachten zo de gesprekken binnen de ruimere context van het Derde Rijk te plaatsen. Hoofdstuk 3, het langste van het hele boek, geeft in een vijftigtal rubrieken een overzicht van de 'gespreksonderwerpen' die de gevangenen aansneden, op een moment dat zij niet meer van nabij betrokken waren bij de oorlog en in alle vertrouwen hun hart luchten bij hun kameraden. Zo vertel-

len ze elkaar hoezeer ze zich hebben vermaakt: piloten mochten burgers op de vlucht neermaaien met mitrailleurs, en wie aan boord was van een onderzeeër mocht andere boten tot zinken brengen. Maar de gevangenen praten ook over de 'uitroeiing', over Stalingrad, over de Führer en de Waffen SS, en ze spreken hun angst uit voor wat hen na de oorlog te wachten staat.

De conclusie van de analyse is echter betwistbaar. Lezers raken makkelijk gefascineerd door het verhaal, omdat ze via bevreemdend authentieke documenten rechtstreeks geconfronteerd worden met de gruwel. Zonder terughoudendheid en klaarblijkelijk in alle transparantie spreken de uitvoerders, deaders, met hun alter ego's. Een korporaal die in 1940 tientallen Belgische burgers afmaakte met een mitrailleur, toont geen tekenen van berouw. De soldaten die aan het Russische front vochten, beschrijven met veel zin voor detail hoe ze vrouwen verkrachtten of toekeken. Wanneer deze 'ooggetuigen' het hebben over de 'uitroeiing' (om weinig overtuigende redenen weigeren de auteurs een term als 'genocide' of 'Shoah' te hanteren), wordt het bijna ondraaglijk om verder te lezen. Toch zijn deze documenten van onschatbare waarde voor de wetenschap. We leren bijvoorbeeld dat de soldaten een premie opstrekten wanneer ze opdrachten tot een goed einde brachten. Volgens de auteurs gaat het hier over erg 'zeldzame' documenten die een dieper inzicht bieden in het uitroeiingssysteem. Door gesprekken te reconstrueren die hebben plaatsgevonden buiten elk gerechtelijk kader, weten Neitzel en Welzer een uiterst belangrijke bijdrage te leveren tot het onderzoek in dit domein. Uit het boek blijkt immers dat veel Duitse soldaten op de hoogte waren van de uitroeiing van de Joden in het gebied dat Timothy Snyder *bloodlands* noemt. We mogen niet vergeten dat tussen 1939 en 1945 zeventien miljoen jonge Duitsers werden gerekruteerd. De auteurs menen dat de uitroeiing van de Joden 'deel uitmaakte van de leefwereld van de soldaten', en wel in veel grotere mate dan recente studies over het onderwerp doen vermoeden. Niet iedereen was van alles op de hoogte, zo stellen ze, maar de gesprekken brengen toch bijzondere details naar voren. De soldaten wisten blijkbaar dat er gebruik werd gemaakt van koolstofmonoxide, en dat in het kader van Aktion 1005 lichamen werden opgegraven en verbrand. Omdat er bovendien zo veel geruchten de ronde deden, gaan de auteurs ervan uit dat zo goed als iedereen wist dat de Joden werden uitgemoord. Daarnaast is het opvallend – en ongetwijfeld komt het doordat ze in hetzelfde

schuitje zitten – dat de Duitse soldaten zich bijzonder kritisch uitlaten over de gruwelijke behandeling van de gevangenen van het Rode Leger.

De oproep van de auteurs om het debat te ‘ontideologiseren’ overtuigt echter niet. Dat standpunt wordt vandaag de dag wel vaker verkondigd. Hoewel ze erg bedachtzaam te werk gaan, ondersteunen de auteurs de populaire hypothese van de ‘banalisering van het kwaad’ met iets te veel enthousiasme. Het gedrag van de nazi’s tijdens de oorlog lijken ze te willen interpreteren binnen het (overdreven) ruime kader van de ‘antropologisering van het oorlogsgeweld’. Voor een reflectie op deze en andere vragen, verwijzen we naar de uitstekende analyse van Catherine Coquio op fabula.org: ‘*C’était pendant la guerre – Et après?*’ [Dat was tijdens de oorlog. En daarna?]. De auteurs willen zo graag afstand nemen van het hedendaagse geschiedkundig onderzoek dat ze soms discutabele argumenten aanvoeren. Omdat Himmler tijdens zijn toespraak in Posen de uitroeiing van de Joden slechts sporadisch vermeldt, besluiten de auteurs dat dit project niet de prioriteit was van de soldaten of van de SS. Even later stuiten we op een ongelukkige formulering: de auteurs beweren dat ‘tijdens de Tweede Wereldoorlog niet de Shoah [de term komt amper voor] maar de oorlog de meeste slachtoffers maakte’. Als men zich dan in het perspectief van de soldaten plaatst, zo gaan de auteurs verder, stellen we vast dat de mannen in hun eigen ogen nooit een ‘uitroeiingsoorlog’ of ‘rassenoorlog’ hebben gevoerd. ‘In hun eigen ogen’ dus – dat is werkelijk de kern van het argument hier. In feite zijn de soldaten van de Wehrmacht of de Waffen SS, en de leden van de Einsatzgruppen die Joden in groten getale hebben uitgemoord, ‘in hun eigen ogen’ geen ‘antisemieten’. Neitzel en Welzer menen dat de soldaten de oorlog als hun ‘werk’ beschouwden, en dus niet uitsluitend handelden uit ideologische overtuiging. Het grootste probleem is dat de auteurs de voorkeur geven aan een sociopsychologische aanpak in plaats van een historische. Nergens geven ze een definitie van het sleutelbegrip ‘partizanen’, waar de Duitsers nochtans naar verwezen om de massamoorden aan het Oostfront en in West-Europa (Oradour, de Adreatijnse grotten) te rechtvaardigen. Alle slachtoffers die daar vielen, waren zogenaamd ‘partizanen’. Het boek lijkt op dit vlak niet verder te bouwen op het werk van Hannes Heer en zijn team in de jaren negentig, en hun reizende tentoonstelling over de misdaden van de Wehrmacht. Meer nog, Heer wordt niet eens vermeld in de bibliografie.

De auteurs reppen bovendien met geen woord over de jaren 1933-1939 en de ideologische conditionering van de manschappen, die heeft gemaakt dat veel soldaten uiteindelijk oorlogsmisdadigers en *génocidaires* zijn geworden. Alles welbeschouwd kunnen we echter niet om dit boek heen. Het is een uiterst belangrijk werk, omdat we leren hoe de Duitse soldaten tijdens de Tweede Wereldoorlog dachten over zichzelf en over hun daden. ■

Robert Kahn

(Vertaling: Anneleen Spiessens)

LA SHOAH. THÉÂTRE ET CINÉMA AUX LIMITES DE LA REPRÉSENTATION

Alain Kleinberger & Philippe Mesnard (red.)

Parijs: Kimé, 2013, 543 p.

Met de titel van de bundel lijken de redacteurs te zinspelen op het verbod op representatie: het gaat namelijk over *limites*, grenzen die we voortdurend overschrijden sinds 1946. We kunnen ons afvragen hoe legitiem dat eigenlijk is, en hoe ver we hierin kunnen gaan. Omer Bartov legt de vinger op de wonde en verwijst naar het dilemma in het bijzonder controversiële *Don't touch my holocaust* van Asher Tlalim (1994). Volgens Bartov demonstreert de film meedogenloos de destructieve kracht van de gruwelijke herinnering vandaag de dag, en toont hij tegelijkertijd hoe een cynische onwetendheid over het verleden de hedendaagse identiteit en het bewustzijn uitholt. Kunstenaar en toeschouwer moeten dus twee valkuilen zien te vermijden: enerzijds een verlamd gevoel van ontzetting omwille van dit vreselijke verleden, en anderzijds een bedrieglijke gemoedsrust die het verdringen van dat verleden oplevert. Kunst kan een uitweg bieden.

Dit vormt precies het uitgangspunt van de bundel van redacteurs Alain Kleinberg en Philippe Mesnard, waarin een breed gamma van ‘representaties’ en de daaraan verbonden vraagstukken aan bod komen. Wanneer is men films beginnen maken over de vernietiging van de Europese Joden? In welk land? Hoe

werden die films ontvangen? Om wat voor films gaat het (documentaire, fictie, en alles daartussen)? Hoe vind je een evenwicht tussen overdrijving en understatement? Dit zijn slechts enkele van de vele vragen die in het boek worden gesteld.

Alle auteurs stellen vast dat er steeds meer fictie verschijnt over de Shoah, en eerder in film dan in theater. Toch is het geen recent fenomeen: de eerste films over de Shoah verschenen al meteen na de oorlog. Ariel Schweitzer bestudeert een film uit die eerste generatie: *Les Illégaux* van Meyer Levin (1947). Deze mengeling van documentaire en fictie is een van de eerste Israëlische films over de Shoah en verscheen nog voor het Eichmann-proces in 1961. Dat is opmerkelijk, want in die periode besteedde de Israëlische film bijzonder weinig aandacht aan de Shoah, om zich te concentreren op de Sabres. Hoewel Levins film wel degelijk fictieve of minstens gereconstrueerde beelden bevat, gingen Israëlische documentairemakers er later op voortbouwen en integreerden ze bepaalde scènes als ‘archiefmateriaal’.

Alain Kleinberger maakt een analyse van Wanda Jakubowska's *La Dernière Étape* (1947-1948). Als communistisch verzetsstrijdster kwam Jakubowska in 1943 in Birkenau terecht. Ze draaide haar film dan ook in Birkenau en liet voormalig gedeporteerde vrouwen figureren. Uit verschillende hoeken kwam kritiek: de film zou het verzet verheerlijken en de aandacht afleiden van het feit dat de meerderheid van de slachtoffers Joods was. Kleinberger oordeelt echter dat de film op dat vlak niet dubbelzinnig is. Het probleem situeert zich elders: na de oorlog werden in Polen de slachtoffers *retrospectief* beschouwd als Poolse burgers. Ook de films uit de DDR zijn volgens Frank Stern niet helemaal eenduidig: *Die Mörder sind unter uns* van Wolfgang Staudte (1946) stelt wel de schuldvraag, maar waar is Duitsland dan precies schuldig aan? Enkele van de beste films over de Joods-Duitse geschiedenis en de Shoah werden gedraaid in Babelsberg, ‘het belangrijkste centrum van film, technologie, artistieke bedrijvigheid en slechte gewetens’.

Aan Franse zijde buigt Antoine de Baecque zich over een complex onderwerp, namelijk de houding van Jean-Luc Godard tegenover de Shoah. Godard weigert elke vorm van esthetiek, en kiest resoluut voor een precieze montage ‘die in het verschil de uitroeiing verbeeldt’. Zijn militantisme brengt hem in 1969-1970 met zijn cameraploeg in de Palestijnse kampen. Toch maakt hij zich geen illusies over de kracht van kunst:

in *Histoire(s) du cinéma* confronteert hij de filmwereld met haar collectieve onmacht in woelige periodes. Hij acht zichzelf medeplichtig, omdat hij niet heeft kunnen vermijden ‘dat Spielberg Auschwitz heeft gereconstrueerd’. Terwijl Lanzmann weigert om archiefmateriaal te gebruiken of oude beelden (want onbestaand of getrukeerd), benadrukt en valoriseert Godard juist de *aanwezigheid* van originele opnames over de Shoah. Het is dus niet alleen op politiek vlak dat de auteurs van *Shoah* en *Notre musique* tegengesteld zijn. Meer bepaald, ze geven esthetische keuzes een verschillende politieke invulling. Het laatste deel van *Histoire(s) du cinéma* is gewijd aan *Shoah*. Jean Pierre Esquenazi komt aan het woord, net als Éric Marty, die de aandacht vestigt op de nefaste rol van politiek verzet in Auschwitz, en Rémy Besson die *Shoah* volgens de uitdrukking van Lanzmann typeert als ‘fictie van de werkelijkheid’.

De vraag van Godard en Lanzmann duikt op in zowat alle teksten van de bundel en verwijst naar het belang van de Shoah als ‘esthetische discriminant’. Om het met de woorden van Jean-Michel Frodon te zeggen: wat is de filmische norm om een nooit geziene gebeurtenis weer te geven? Er zijn zoveel verschillende mogelijkheden, en evenveel vragen waarop eerst een antwoord gevonden moet worden. Zonder in detail te treden, tracht ik de grote lijnen van het debat uit te lichten.

Eerste vraag: is de documentaire een neutraal ‘document’? In haar analyse van *Theresienstadt* ontleedt Luba Jurgenson de propagandastrategie achter de film die de gevangenen maakten in opdracht van de nazi’s. Philippe Mesnard onderzoekt de ‘grijze zone’ (Primo Levi) waarbinnen de *Sonderkommandos* zich bewogen. In fictie worden deze mensen vaak negatief in beeld gebracht, en staan ze lijnrecht tegenover de helden van de gewapende strijd en het verzet. Annette Becker komt terug op de polemiek tussen Lanzmann en Yannick Haenel, auteur van *Jan Karski*. Wat gebeurt er wanneer een historisch personage wordt ‘gefictionaliseerd’? De heldhaftige katholieke koerier van het Poolse verzet, zo stelt Becker vast, werd getransformeerd tot boodschapper van de Joodse ramp; hij werd Rechtvaardige onder de Naties en nagenoeg halve Jood. De drie teksten tonen aan dat documentaire niet altijd ‘objectiever’ is dan fictie, maar evenzeer berust op esthetische en politieke keuzes.

Een tweede krachtlijn in de bundel is die van de ‘nationale vervormingen’. Uit de studie van Matthias Steinle blijkt dat Duitse docudrama’s beelden van de

Shoah transponeren of omkeren, om zo de Duitsers als slachtoffers op te voeren: het beeld van de verzetsstrijder die al brandend uit het raam springt (*Le Pianiste* van Polanski) duikt ook op in *Dresden* (2006), zodat het bombardement op de stad en de genocide op dezelfde lijn worden geplaatst; in *Der Untergang* zijn de stapels lijken in het *Lager* die van Duitse soldaten. De overvloed aan beelden en informatie is symptomatisch en is een manier om het verleden andermaal te verdringen.

Het is niet omdat 80% van de Italiaanse Joden werd gered, zo betoogt Millicent Marcus, dat Italië haar rol in de Holocaust niet kritisch zou moeten onderzoeken. De rassenwetten van 1938 kwamen er tenslotte op initiatief van Mussolini en niet van Hitler. De Italiaanse film, die nochtans erg sociaal geëngageerd is, heeft zich pas laat over dat onderwerp gebogen. De auteur heeft daarvoor een interessante verklaring: de implosie van de Sovjetunie en de ontbinding van de communistische partij hebben de weg vrij gemaakt voor een nieuwe interpretatie van het fascisme vanuit een Joods perspectief. De immigratiestroom uit de Derde Wereld dwong de Italianen bovendien om de vraag te stellen naar tolerantie en samenleven.

Net als in Italië werd in Frankrijk lange tijd om het onderwerp heen gedraaid. (Ten minste als we *Nuit et brouillard* buiten beschouwing laten; meerdere auteurs verwijzen naar deze film die in 1955 een ware uitzondering vormde.) Pas na *Le Chagrin et la pitié* uit 1971 gaat de fictiefilm het thema van de Holocaust aansnijden. In de jaren 70 verschijnen onder andere *Les Guichets du Louvre*, *Lacombe Lucien*, maar ook *Monsieur Klein* van Joseph Losey. In haar artikel wijst Anny Dayan Rosenmann op de blindheid van Losey's hoofdpersonage: de man 'ziet' niets terwijl de film duidelijk toont hoe de razzia van de Vel d'Hiv wordt voorbereid.

De Hongaarse film, en meer bepaald *Être sans destin*, staat centraal in de tekst van Catherine Coquio. De film is gebaseerd op het gelijknamige boek van Imre Kertész en werd geproduceerd in samenwerking met de auteur. De slechte ontvangst van de film staat echter in schril contrast met het succes van het boek. Catherine Coquio plaatst de film in het licht van de geschiedenis van het genre en ontwaart een 'culturalistisch symptoom' in de wisselende receptie in verschillende landen. Dat internationale perspectief vinden we terug in het fascinerende artikel van Omer Bartov, 'Le "Juif" au cinéma: du *Golem à Don't touch my holocaust*', dat voorbeelden bespreekt uit Duitsland, Amerika, Polen en Israël. In zijn analyse van Daniel

Wachsmanns *Hamsin* (Israël, 1982) geeft de auteur aan hoe stereotiepe beelden van Joden en Arabieren elkaar op een complexe en paradoxale manier doorkruisen.

Een derde rode draad in de bundel is de artistieke stilering. Magali Chiappone-Lucchesi stelt een studie voor van *Der Stellvertreter* van Rolf Hochhuth en de verfilming door Costa-Gavras, *Amen*. Er wordt in beide gevallen gekozen voor een vrij realistische enscenering, hoewel het toneelstuk duidelijk op de grenzen van het genre balanceert: de regisseur maakt gebruik van authentieke documenten, geeft uitgebreide toneel-aanwijzingen en stapt zelf de scène op – één voor één elementen die het stuk onderscheiden van het 'episch theater'. Het toneelstuk en de film richten zich bovendien tot een verschillend publiek: de toeschouwers van 1963 zijn niet dezelfde als die van 2002, en Hochhuth heeft met zijn werk bijgedragen tot de beeldvorming en bewustmaking rond de Shoah.

De twee andere artikelen over theater behandelen stukken waarin niet meteen wordt gestreefd naar een getrouwe representatie, zoals het werk van Sarah Kane over trauma (Elisabeth Angel-Perez) of het 'popentheater' van *Hotel Modern* (Charlotte Bouteille-Meister). De acteurs van *Hotel Modern* spelen met poppetjes in een maquette en maken zich op die manier de psychologische mechanismes eigen die aan de basis liggen van de werking van het kamp: de positiewissels en de taakverdeling worden tot in het extreme verduidelijkt zodat de handeling elke morele betekenis verliest. Daar blijft het uiteraard niet bij, maar om een kritische blik te ontwikkelen moeten we volgens Walter Benjamin het beeld losrukken uit het continuüm van de universele geschiedenis. Het *spel*, en niet de identificatie met de personages, helpt ons de geschiedenis te begrijpen.

Alle artikelen stellen impliciet of expliciet de vraag naar de ontvangst, en dus onrechtstreeks naar de intentie van de auteur. Hoewel de auteur-regisseur dit uitdrukkelijk tegenspreekt, ziet Christian Biet referenties naar Auschwitz in *Anathème* van het Belgische theatergezelschap Groupov (Avignon, 2005). In Philip Roths *Nemesis* leest hij dan weer een allegorie van het kamp, zoals *La Peste* dat was. In beide gevallen weet hij de lezer van zijn 'visie' te overtuigen, en blijkt dat de auteursintentie – een concept waar de literatuurkritiek lang geleden afstand van nam, maar dat klaarblijkelijk een wederoptreden maakt – slechts een van de vele parameters is waaraan een werk haar betekenis ontleent. Bovendien gebeurt het wel eens dat een groot deel van het publiek het niet eens is met de interpretatie

van de auteur. De film *La Question humaine* van Nicolas Klotz (2007) is zo'n geval. De film, naar de gelijknamige roman van François Emmanuel, is voornamelijk gebaseerd op Zygmunt Baumanns *Modernity and the Holocaust* en legt een verband tussen het tijdperk van het nazisme en dat van het hedendaagse kapitalisme. Stéphane Bou haalt enkele markante uitspraken aan: 'Niemand durft te zeggen dat de taal van de MEDEF (*Mouvement des entreprises de France*) sterk lijkt op de *Amtsprache* van Adolf Eichmann' (Enzo Traverso), of 'De organisatie van de Holocaust kan zo in een handboek voor wetenschapsbeleid' (Zygmunt Bauman). De film zorgde voor behoorlijk wat controverse, maar heeft wel de aandacht kunnen vestigen op de rol van het grootkapitaal in de opkomst van het nazisme. De kijker wordt bovendien aangezet tot nadenken over de manier waarop onze hedendaagse maatschappij is georganiseerd.

Ook *La vita è bella* van Benigni is een film die veel stof deed opwaaien. De ludieke en dromerige enscenering van de kampen kon een aantal kijkers niet bekoren. In de marge van haar analyse van Tarantino's *Inglorious Basterds* vermeldt Susan Rubin Suleiman de film van Benigni en *Train de vie* van Mihaileanu. Al deze films houden 'een utopische en messiaanse belofte in van een geschiedenis die *had kunnen zijn*, en die parallel loopt met de tragische kennis van wat is geweest'. Alternatieve representaties zoals de *gore* van Tarantino hebben geen negationistische inslag. Wel integendeel, het is juist omdat het publiek het echte verhaal kent, dat de cineast zich een 'afwijkende fantasie' kan veroorloven 'die onze kennis van de werkelijkheid *versterkt* en tegelijkertijd alternatieve versies suggereert'. Ik sluit af met deze mooie uitspraak die ons aanzet om geschiedenis en politiek te beschouwen als een ruimte van ongekende mogelijkheden, en niet van wanhoop. ■

Anne Roche
(Vertaling: Anneleen Spiessens)

ABUSI DI MEMORIA

Valentina Pisanty

Milaan: Bruno Mondadori, 2012, 152 p.

Viertien jaar na de publicatie van een reeks werken over het negationisme en het antisemitische racisme in Italië, buigt Valentina Pisanty zich over de historische ontkenning en psychische verdringing van de Joodse genocide, en de implicaties daarvan. Net als Tzvetan Todorov in *Les Abus de la mémoire* (Arléa, 1995) onderzoekt Pisanty op welke manieren de herinnering wordt misbruikt.

In haar inleiding licht de auteur het verband toe tussen herinnering en geschiedenis – een verband dat tijdens officiële vieringen lang niet altijd correct wordt opgevat – en bestudeert vervolgens drie vormen van 'misbruik van de herinnering': negatie, sacralisatie en banalisering. Elk van die drie fenomenen wordt behandeld in een apart hoofdstuk, maar de auteur benadrukt hun onderlinge samenhang: de drie vormen van misbruik passen in elkaar als puzzelstukken, zo geeft ze aan, en zijn intrinsiek met elkaar verbonden. De protagonisten van de verschillende stromingen zijn zich daar niet altijd van bewust.

De collectieve herinnering (niet alleen in Italië, overigens) kwam tot stand na veel getouwtrek, belangenconflicten en controverses die een correcte visie op de geschiedenis ondermijnden. Dat verklaart waarom de herinnering vaak zo oppervlakkig is gebleven (allesszins in de publieke ruimte), en het verband tussen het heden en de nationale en Europese geschiedenis niet kritisch werd onderzocht.

Pisanty geeft een overzicht van de drie belangrijkste vormen van misbruik en de manier waarop die stapsgewijs de publieke ruimte veroverden. De auteur verwijst echter amper naar de kritische tegenreactie die elk van deze stromingen heeft uitgelokt (bijvoorbeeld bij Primo Levi die nochtans wordt vernoemd), of naar het historisch onderzoek dat de afgelopen tien jaar werd gevoerd in Italië, Frankrijk, Engeland en Duitsland. Dat onderzoek vloeide juist voort uit een kritische reflectie op negationistische, sacraliserende en banaliserende tendensen. Pisanty noemt de negationistische werken niet, die aanleiding gaven tot vernieuwende studies over de werking van de gaskamers of tot 'archeologisch' onderzoek op de sites van de genocide.

Het boek van Valentina Pisanty is daarom niet meer dan een handig vulgariserend instrument. In tegenstelling tot veel van haar vroegere werk legt de auteur niet meteen fundamenten voor verder onderzoek. ■

Frediano Sessi
(Vertaling: Anneleen Spiessens)

MEIN KAMPF, HISTOIRE D'UN LIVRE

Antoine Vitkine

Parijs: Flammarion, 2013, 332 p.

De studie van Antoine Vitkine is bijzonder origineel, in het bijzonder omdat de auteur focust op het boek *Mein Kampf* als dusdanig. Hij bestudeert de geschiedenis van de publicatie en diens ontvangst in Duitsland en daarbuiten, vroeger en nu. Daarvoor grijpt de auteur terug naar de figuur van Hitler als 'schrijver', schetst hij de opkomst van het nazisme en doorloopt hij de Tweede Wereldoorlog. *Mein Kampf* is immers een uitzonderlijk boek, niet alleen omwille van de stellingen die erin worden verkondigd (extreemrechtse en antisemitische ideeën die in die tijd heersten) maar ook en vooral omwille van de impact die het heeft gehad.

Vitkine bestudeert eerst de verkoopcijfers van het boek en de ontvangst in Duitsland. Buiten de *Völkisch*-beweging wordt *Mein Kampf* in 1925 lauw onthaald. Geen enkele groepering of partij lijkt het belang van de publicatie in te schatten: niet de communistische partij, niet de Kerk, en niet de Joodse pers. Maar wanneer Hitler kanselier wordt in 1933, en nog voor de staat een propagandacampagne kan opstarten, kopen een miljoen Duitsers het boek. Burgemeesters overhandigen het aan pasgehuwden; de nationaal-socialistische partij, het leger en de Duitse bedrijven prijzen het aan en schenken het aan klanten of sympathisanten. Aangezien de nazi's bijzonder veel belang hechten aan de indoctrinatie van de jeugd, worden prentenboeken gedrukt met citaten uit *Mein Kampf* en verhalen over Hitlers leven.

Andere landen gaan na 1933 over tot de vertaling van het boek, maar censureren passages over buiten-

landse politiek. 'Als ik in 1924 had geweten dat ik ooit kanselier zou worden, had ik *Mein Kampf* nooit geschreven', zou Hitler een vriend hebben toevertrouwd. Uit de tekst komt duidelijk zijn expansiedrang naar voren, en dat kan problemen opleveren zolang de machtsverhoudingen niet gunstig zijn voor Duitsland. Hitler wil daarom de toegang tot zijn tekst in bepaalde landen beperken. Sommige uitgevers, onder andere in de Verenigde Staten en Groot-Brittannië, gaan akkoord met het voorstel van de Duitse uitgever Eher-Verlag en publiceren een gecensureerde versie.

In 1933 telt het Italië van Mussolini een gigantische som neer voor de vertaalrechten. Omdat de vertaler, Angelo Treves, Jood is, verwijderd de uitgever, Bompiani, diens naam van de kaft. Het is niet duidelijk wat de bedoeling is van de uitgever: wil hij de Italianen waarschuwen voor het nakende gevaar, of wil hij hen indoctrineren? Ook in Frankrijk zijn de intenties van de uitgever moeilijk in te schatten.

Frankrijk wordt zwaar onder vuur genomen in *Mein Kampf*. Hitler wil de Fransen daarom geruststellen en toont zich tijdens een interview met Fernand de Brinon (toekomstig collaborateur) in november 1933 van zijn vredelievendste kant. Hij minimaliseert *Mein Kampf*, dat hij afdoet als 'een boek vol verwensingen dat ik schreef in de gevangenis'. Hij slaat ook het aanbod van Sorlot af, directeur van de *Nouvelles Éditions latines*, die het werk wil vertalen. Sorlot is een merkwaardig figuur, die zich aangetrokken voelt tot het fascisme en zich later zal aansluiten bij de *Parti franciste* van Marcel Bucard. Handelt hij vanuit commerciële of politieke motieven? Hij besluit de afwijzing van Hitler te negeren en het boek toch te vertalen. Daarbij krijgt hij de steun van zijn contacten bij het ministerie van Oud-strijders¹ maar ook van de LICRA (*Ligue internationale contre l'antisémitisme*, voorloper van LICRA) die clandestien 5 000 exemplaren afneemt in voorverkoop. De tekst komt terecht bij parlementairen, ministers en advocaten. Een van de vertalers, André Calmettes, verklaart hierover: 'Sorlot heeft een groot

(1) Vitkine rekent in de marge ook af met een hardnekkige legende. 'Elke Fransman moet dit boek gelezen hebben', is een vaak aangehaalde uitspraak van Lyautey die verscheen op de kaft van een aantal uitgaven. De *Confédération des contribuables* [Confederatie van belastingbetalers], een machtige vereniging op de rechtervleugel gesteund door Lyautey, publiceert na het proces het boekje *Mein Kampf ou le livre interdit aux Français*. De auteurs zijn het eens met 'nagenoeg twee derde' van Hitlers ideeën, in het bijzonder die over de Joden, het marxisme, het bolsjewisme, de vrijmetselarij en de pers. Lyautey steunt hen daarin volledig... waardoor de uitspraak plots een heel andere betekenis krijgt.

aantal exemplaren opgestuurd naar de leden van het parlement. Onze afgevaardigden hebben geen tijd om de boeken te lezen die in de massale hoeveelheden bij de boekhandelaars in de etalage liggen.' [onuitgegeven getuigenis in privé sfeer]

Hitler dient een klacht in en heeft de *Société des gens de lettres* aan zijn zijde. Tijdens het proces van juni 1934 drukt de advocaat van Sorlot de rechter op het hart dat iedereen moet weten wat Hitlers plannen zijn, vooral met Frankrijk. De rechtbank volgt hem niet, maar het publicatieverbod komt in alle kranten te staan en doet de interesse voor het boek alleen maar toenemen. Daarop publiceert Sorlot een verzameling citaten met de titel 'Het verboden boek voor de Fransen'. Hij gaat fors in het verweer: 'De auteursrechten van Hitler? Maar hij heeft zichzelf belachelijk gemaakt! Hij moet de auteursrechten van de Franse schrijvers wel hoog in het vaandel dragen als hij hun werken verbiedt en publiek verbrandt!'

Het argument houdt steek, ook al is Sorlot allesbehalve antinazi. Hij zal later werken uitgeven die Pétain en de collaboratie goedpraten, maar gaat tegelijkertijd door met de clandestiene verkoop van *Mein Kampf*. Dat laatste komt hem goed uit wanneer hij na de bevrijding berecht wordt. D'Astier de la Vigerie getuigt dan dat 'hij zijn plicht als Fransman heeft vervuld: hij leverde de Bijbel van de nazi's aan het verzet en verschaftte hen zo cruciale informatie'.

Hoe interpreteerden de Fransen het boek dan, of ze nu de integrale of gecensureerde versie lazen? Vandaag, tachtig jaar na de feiten, is hun naïviteit stuitend. Politici geloofden dat het een soort 'jeugdboek' van Hitler was; volgens het leger was Hitlers project een herhaling van dat van Bismarck, en getuigde het van de Pruisische machtslust. Sommigen geloofden dat de auteur het vooral op de communisten en de Sovjetunie had gemunt, en zagen daar geen probleem in. Maar niet iedereen was even blind. Vanaf december 1933 waarschuwt Trotski vanuit ballingschap in Frankrijk voor de gevaren van Hitlers beleid. Hij ontmaskert de zogenaamde pacifist in zijn krant *De Waarheid*, die vooral door militanten wordt gelezen. Ook Cachin slaat alarm in *L'Humanité* van november 1934, en Suarès in *La Revue littéraire*, maar zij vinden amper gehoor. Net voor het Verdrag van München laat Hitlers uitgever Eher-Verlag *Ma Doctrine* publiceren bij Fayard, een soort 'geautoriseerde versie' van *Mein Kampf* van de hand van twee journalisten van 'onberispelijk' allooi: de ene werkt voor *Candide*, de andere voor *Je suis*

partout. De tekst bevat nog steeds antisemitische stellingen maar werd grondig gekuist om minder agressief over te komen tegenover Frankrijk. Twee maanden na München, op 6 december, sluiten Frankrijk en Duitsland een vriendschaps- en samenwerkingsverbond...

Wanneer de oorlog uitbreekt, groeit de vraag naar *Mein Kampf*: in mei 1940 verschijnen in Frankrijk niet minder dan 45 werken met samenvattingen, passages en analyses. Sommige zijn geschreven om de lezer te waarschuwen; andere, zoals *Éclaircissements sur Mein Kampf* van Benoist-Méchin, verheerlijken de 'visionnaire' kanselier. Benoist-Méchin zal na de bevrijding ter dood worden veroordeeld.

Tijdens het proces van Neurenberg wordt *Mein Kampf* als belastend bewijsmateriaal aangevoerd. Bijna alle Duitsers bezitten op dat moment het boek, maar hebben ze het ook gelezen? Dat is moeilijk te zeggen, zeker omdat vanaf 1945 systematisch feiten en gebeurtenissen worden ontkend. [Ik verwijs naar het artikel van Ingeborg Rabenstein-Michel, 'Adolf Hitlers Mein Kampf, gezeichnete Erinnerungen an eine große Zeit: Kurt Halbritter et la déconstruction du tabou du suiveur par et dans la BD', *Témoigner entre histoire et mémoire* 113, 2012, 64-77.] Dat verklaart gedeeltelijk waarom er zo weinig onderzoek is gevoerd naar de werkelijke verspreiding en ontvangst van het boek. Toch hoefden de mensen het niet volledig gelezen te hebben om beïnvloed te worden door Hitlers ideeën. We zagen al dat er veel samenvattingen circuleerden, die op de publieke opinie hebben ingewerkt. Uiteraard, zo beklemtoont Vitkine, is *Mein Kampf* niet het enige werk dat de antisemitische ideologie uitdraagt die aan de basis ligt van de vernietiging van de Europese Joden. Maar het heeft wel bijgedragen tot de banalisering van de latere massamoorden en heeft ze 'acceptabel' gemaakt (Jean-Pierre Faye). Vitkine wijst bovendien op de grenzen van de denazificatie: de kopstukken van het regime mogen dan wel terechtgesteld zijn in Neurenberg, vele anderen hebben zich uit de slag kunnen trekken en bouwden een nieuw leven op als bedrijfsleider of politicus. Zo schreef Globke, de staatssecretaris van Adenauer, nog mee aan de rassenwetten van Neurenberg.

Tot slot bestudeert de auteur de ontvangst van het boek na de oorlog in het buitenland. Omdat Hitler een inwoner van Beieren was, beheert die deelstaat het auteursrecht. De verspreiding van het boek wordt zowel nationaal als internationaal tegengegaan om het imago van Duitsland niet verder te schaden. De situatie

op het terrein is echter niet evident.

In sommige landen is *Mein Kampf* verboden, althans in theorie. De deelstaat Beieren wordt regelmatig aangesproken door Duitse ambassades in het buitenland om het boek uit de rekken te halen. Dat gebeurde al in Rusland, Portugal, Tsjechië, Polen en Turkije. Toch blijft het boek circuleren. In Rusland werden de laatste jaren drie versies uitgebracht en is *Mein Kampf* een cultboek geworden in extreemrechtse kringen.

In een aantal andere landen, zoals Italië, de VS en Engeland, is de aankoop van het boek legaal. Ook in Frankrijk is dat zo, hoewel niet iedereen daarvan op de hoogte is. Na zijn rehabilitatie in 1948 geeft Sorlot extreemrechtse, soms negationistische (Rassinier) teksten uit, en gaat door met de verkoop van *Mein Kampf*. Eerst doet hij dat discreet, vanaf 1960 openlijk. Na een reeks antisemitische verklaringen van Faurisson en Darquier de Pellepoix onderneemt de LICRA in 1978 gerechtelijke stappen om *Mein Kampf* te verbieden, een boek dat de organisatie nota bene zelf heeft gelanceerd. De rechtbank gaat hier niet in mee, maar eist wel dat elk exemplaar een waarschuwing bevat voor de lezer. In 2016 zal een kritische uitgave verschijnen bij Fayard.

In Duitsland blijft het boek verboden, behalve voor bepaalde onderzoekers en historici. Alleen passages voorzien van een wetenschappelijk commentaar mogen gepubliceerd worden. In 2015 gaat het boek deel uitmaken van het publiek domein en publiceert het Instituut voor Hedendaagse geschiedenis van München een integrale wetenschappelijke uitgave.

Buiten Europa, 'waar de historische ervaring geen voorzichtigheid gebiedt bij het verspreiden van nationalistische ideeën', zoals de auteur het mooi verwoordt, kent *Mein Kampf* een groot succes onder de bevolking: in Indië, Azië, Franssprekend Afrika en de Arabische wereld. In de jaren 30 delen het Arabisch nationalisme en het nazisme een aantal gemeenschappelijke vijanden: Engeland, Frankrijk en de Joden. De *Protocollen van de wijzen van Zion* zijn ontegensprekelijk een bestseller in de Arabische en moslimwereld, maar ook *Mein Kampf* verkoopt nog goed, vooral als citatenbundel. In Turkije voerde Vitkine een veldstudie uit waaruit blijkt dat weinig mensen het boek effectief hebben gelezen, maar dat ze er wel vaagweg naar verwijzen om het conflict tussen Israël en Palestina te kaderen.

Tijdens een interview omschrijft Antoine Vitkine zijn werk in bescheiden termen: 'Het is geen echt

geschiedkundig boek, maar eerder een boek van een journalist die historicus probeert te zijn.' Hij gebruikt zowel Duitse als Franse bronnen – in het bijzonder de studie van Othmar Plöckinger, *Geschichte eines Buches: Mein Kampf 1922-1945* (Oldenburg, 2006), het proefschrift van Emmanuel Debono en dat van Josselin Bordat. Vitkine maakt dat onderzoek toegankelijk voor het grote publiek op een heldere en overtuigende manier. En hij neemt stelling in binnen het debat over het publicatieverbod: we moeten *Mein Kampf* niet verbieden, meent hij, maar ontcijferen, en de historische omstandigheden van de publicatie bestuderen. Het is verder belangrijk om in te zien dat de geschiedenis zich niet letterlijk herhaalt, we mogen van de jaren 30 geen absoluut referentiekader maken maar moeten de gebeurtenissen in hun uniciteit beschouwen. Meer hoef ik daar niet aan toe te voegen. ■

Anne Roche

(Vertaling: Anneleen Spiessens)

MONSIEUR OPTIMISTE

Alain Berenboom

Brussel & Parijs: Genèse Édition, 2013, 236 p.

Alain Berenboom (1947), de bekende Franstalige Belgische auteur, advocaat, specialist van auteursrecht en professor aan de ULB, is in het Nederlandse taalgebied slechts toegankelijk via drie teksten in vertaling. Allereerst is er *Hollandse meiden* (1996), de vertaling die Ernst van Altena maakte van *Le pique-nique des Hollandaises* uit 1993. Verder beschikken we nog over twee verhalen, 'Ketjes, broekschaaiters en hertenfretters' (2000) uit *Bloem in Brussel*, en het verhaal 'Bobbie bij de Joden' dat verscheen in *Met de kroontjespen* (2003) ter gelegenheid van de 75e verjaardag van Koning Albert II. De vertaling van de twee verhalen is van de hand van de recensente die ook instond voor de vertaalde fragmenten uit *Monsieur Optimiste*.

Met *Monsieur Optimiste* levert de Brusselaar zijn elfde roman af, en net als in zijn andere werk *Le lion d'or* (2000), *La Jérusalem captive* (1997), of zijn met prijzen overladen *Le roi du Congo* (2010), weet hij ook hier weer tragische gebeurtenissen met humor en ironie te

benaderen. Maar er is meer aan de hand. Al in het verhaal 'La fille du super 8' uit 2003 gaat een verteller na de begrafenis van zijn vader op zoek naar diens mistige verleden aan de hand van super 8-filmpjes die de vader in een kast had bewaard. Hij herkent niemand op het celluloid. Pas bij het bekijken van de dozen met boeken uit de bibliotheek van zijn vader beseft de verteller dat hij nagenoeg niets van het leven van zijn vader wist, en dat zijn grootvader en vader Joods waren. Als een echte detective gaat hij op onderzoek uit in de Joodse gemeenschap van Brussel. Maar Berenboom laat in dit hilarische verhaal nog veel onbelicht. Pas in zijn meest recente roman, die de Prix Rossel 2013 won, duikt hij veel dieper in het verleden van zijn ouders en verbindt hij deze zoektocht met zijn eigen identiteit.

Aanleiding voor het schrijven van deze biografie van zijn ouders is de dood van de vader van de verteller en de vondst van dozen vol brieven en documenten. Net als in 'La fille du super 8' weet de verteller, alias Berenboom, niets van zijn ouders. Maar anders dan in het verhaal dat Berenboom tien jaar geleden publiceerde, zijn de beverige filmbeelden die alleen maar vluchtige schimmen uit het verleden oproepen vervangen door reële documenten en brieven die wel degelijk iets onthullen over het leven van zijn ouders. Beiden overleefden die de oorlog in België, mede dankzij het ingrijpen van een 'Belge de souche'. Berenboom roept een stuk geschiedenis van het bezette en naoorlogse België op, en schetst hoe hij door zijn opvoeding ook een echte 'Belge de souche' is geworden.

Als je over de herkomst van de ouders leest, beseft je hoe veelalig en multicultureel de achtergrond van de migranten was die eind jaren twintig in Brussel neerstreken. De moeder van de auteur was Russische en kwam uit Vilnius, 'Het Jeruzalem van Litouwen' dat in zijn geschiedenis steeds van statuut en landsgrenzen veranderde. Het behoorde ook een tijd tot Polen en werd in 1939 door de Sovjets bezet. 'Mijn moeder leerde lezen in het cyrillisch en tellen in het Russisch, zij leerde meetkunde in het Pools en algebra in het Litouws. Uiteindelijk deden haar ouders haar op het Lycée français zodat ze haar Latijn niet zou verliezen', noteert Berenboom over zijn polyglotte moeder Rebecca. Vader Chaïm had niet zo'n grootstedse achtergrond en kwam uit een shtetl in Polen, Maków, waar Jiddisch werd gesproken. Met zijn vader sprak hij Hebreeuws of Aramees wanneer ze naar de synagoge gingen. Daarnaast kende hij ook Duits en leerde hij heel snel Frans. Chaïm studeerde farmacie in Luik

en opende later een apotheek in Schaarbeek waar hij Rebecca ontmoette. Zij was naar Brussel gekomen om na haar baccalauréat verder te kunnen studeren, de deuren van de universiteit van Vilnius waren immers voor Joden gesloten. Chaïm en Rebecca trouwen in 1940 en het boek begint met een van de eerste documenten uit de 'doos van Pandora', het inschrijvingsbewijs in het 'Jodenregister van de gemeente Schaarbeek'. Het feit dat het boek een kopie van dit bewijs bevat, geeft de tekst een grote meerwaarde. Het verleent het ironische en met fijne humor doorspekte relaas van de verteller een ijzingwekkend waarheidsgehalte. Dat zijn seculiere, kosmopolitische, niet-religieuze vader zo netjes gehoorzaamde aan de bezetter, roept de verbijstering op van de zoon.

De hoofdstukken over het tragische lot van de familieleden van Chaïm en Rebecca dat wordt verteld via brieven, vormen het hart van het boek. Ze worden als het ware omlijst door meer luchtige stukken waarin Berenboom op zijn bekende ironische manier commentaar levert via taalgrappen en woordspelingen. Het hoofdstuk waarin aan de hand van een krantenartikel uit de jaren dertig uit de doeken wordt gedaan hoe Chaïm de assistent was van een goochelaar uit Verviers die op een avond de vrouw in de kist daadwerkelijk in stukken zaagde, is daarvan een goed voorbeeld. De vader van Kuifje is ook present, niet alleen in Berenbooms taal (de beroemde herhaling van de stuntelige detectives Jansen en Janssen), maar ook in beeld. Het hoofdstuk over Chaïms plannen om naar Palestina te emigreren wordt in verband gebracht met Hergés migratieplannen naar Brazilië of Argentinië en met zijn stripalbum *Kuifje en het zwarte goud* waaruit een paar kaders zijn overgenomen in *Monsieur Optimiste*. Berenboom speelt hier een vermakelijk spel met de plannen van zijn vader en het personage Salomon Goldstein uit de strip. Bovendien laat hij Hergé en Chaïm op de berg Carmel samen herinneringen oproepen aan Brussel.

De brieven van de familieleden van Chaïm en Rebecca moest Berenboom laten vertalen. Zo gaven vertalers uit het Jiddisch, Pools en Hebreeuws de auteur een sleutel tot de letterlijk vergane wereld van zijn voorouders. Alleen zijn grootmoeder Frania, de moeder van zijn vader, wist uit het getto van Warschau te ontsnappen en overleefde. Zij emigreerde naar Israël. Het boek eindigt met een prachtige Proustiaanse herinnering aan deze grootmoeder. Voor de oorlog stuurde zij vanuit Maków brieven naar Brussel. Berenboom laat

de lezer de wereld van het shtetl ontdekken naarmate er een vertaalde brief bij hem arriveert. Zo kijken we als het ware over zijn schouder mee. Zijn grootouders hadden een garen-en-bandwinkel. We lezen over de winkel, over het aanleggen van voorraden, geldzorgen, boerenerven, feesten, trouwpartijen, stille koude winters, kermissen en zelfs een bezoek aan de bioscoop. ‘Het dorp begint uit de middeleeuwen te ontwaken, uit die gestolde tijd waarin het eeuwenlang zweefde, die verstikkende cocon waaruit mijn vader en zijn zus ontsnapten waarbij ze hoopten de twintigste eeuw te ontdekken, een echte wereld vol beweging.’ In het boek staat ook een kopie van een brief uit 1938 van grootvader Aba, geschreven in het Jiddisch (met Hebreeuws alfabet). Hier is nog meer bemiddeling van vertalers en geleerden nodig, omdat de taal van de grootvader een mengeling is van Jiddisch en ‘shtetls’, een hybride taal die niemand meer goed ontcijferen kan. Maar dankzij een hoogleraar Jiddisch uit Parijs weet de auteur toch een Litouwse studente op het spoor te komen die de brief van zijn grootvader kan vertalen. Samen met de zoon ontdekt de lezer dan hoe naïef zijn grootvader was over het dreigende gevaar van de nazi’s.

Het meest ontroerende korte hoofdstukje uit *Monsieur Optimiste* is een graf in taal voor Sara uit Maków, tante van de auteur en zus van diens vader. Chaïm woonde in Brussel boven de apotheek met zijn vrouw en zijn zus Esther. Berenboom vond in de doos een document dat aantoonde dat Sara zich in 1937 bij haar familie in Brussel heeft gevoegd en vertelt in haar brieven het verhaal van een jonge vrouw die niet wilde trouwen in het verstikkende dorp, in Brussel kwam studeren bij haar broer en zus, niet aardde, terugkeerde naar Polen en via het getto van Warschau de dood werd ingejaagd.

Berenbooms aanpak doet soms denken aan *De Émigrés* van W.G. Sebald die zijn verhalen over gevluchte Joden uit Duitsland ook ondersteunt met documenten en vooral foto’s. Maar waar Sebald in zijn documentaire fictie het leven wil oproepen van anonieme en vergeten mensen die verteerd werden door heimwee in hun nieuwe vaderland, wil Berenboom een doorgaande lijn trekken tussen de eigenaar van de garen-en-band winkel in Maków, de apotheker in Schaarbeek en de advocaat in Brussel. Hij heeft zich met andere woorden ingeschreven in zijn familiegeschiedenis en eist naast het leed een plaats op voor optimisme en levensvreugde die hij van zijn vader erfde. En daar is hij wonderwel in geslaagd. ■

Désirée Schyns

MEMORYLANDS. HERITAGE AND IDENTITY IN EUROPE TODAY

Sharon MacDonald

London: Routledge, 2013, 293 p.

“Memory has become a major preoccupation – in Europe and beyond – in the twentieth century and into the twenty-first. [...] Europe has become a memoryland – obsessed with the disappearance of collective memory and its preservation” (1): it is with these insightful words that cultural anthropologist Sharon MacDonald opens her latest book *Memorylands*. The book is an original investigation of the connections between heritage, identity and memory in contemporary Europe. In it, MacDonald provides the reader with numerous examples of how European identity and memory are constructed, contextualizing all this in a vast and interdisciplinary methodological framework at the crossroads of history, anthropology and ethnography.

The first half of the book concentrates on how the European past is nowadays made and narrated, felt and then sold. Having introduced the subject of her research and what she calls the *European memory complex*, MacDonald first illustrates how anthropologists discussed the European past in their scholarly works and in various research projects on issues of European identity and EU symbolism – from the EU anthem to imagery displayed on Euro currency. She then moves to the analysis of the relationship between history and anthropology in the study of Europe, discussing the works of renowned scholars like Emmanuel Le Roy Ladurie and Bernard Cohn and of others who studied topics as different as collective identity in the rural Argonne region of France or post-Yugoslav Bosnian memory. Issues of embodiment, place and nostalgia are at the centre of the following chapter, where the author looks at forms of embodied and material memory, especially objects, food and homes: from gardening as a way of re-rooting memory among Greek Cypriots to nostalgia for Socialist-era commodities in contemporary Germany. As MacDonald notes, the memory phenomenon has also become a sort of business or at least has led to often-standardized historical forms

produced for tourists. This is the case of the heritage centre *Aros: The Skye Story*, opened in the Scottish Isle of Skye in 1993 or of the *Slow Food* movement, founded in Italy in 1996 and concerned with the preservation of local and *authentic* food products.

In the second half of the book, MacDonald analyzes specific dimensions of the memory phenomenon: museums and musealization, transcultural heritage, cosmopolitanism and lastly the future of memory in Europe. Museums are a core component of the European memorial landscape and, according to the author, museums of everyday life can be considered a powerful medium that reflects “an active ongoing intervention into past presencing” (161). For this reason, the author discusses “the musealization of folk-life” (141) and various amateur and local institutions such as the *Latvian Ethnographic Open-Air Museum* and the *Skye Museum of Island Life*. The two following chapters deal with issues of transcultural heritage, with reference to migration and the changes that migrants bring about in European identity, and then Holocaust commemorations as a possible example of *cosmopolitan memory*. Concerning migrants, MacDonald first takes into account a controversy erupted in Vienna in 2007 – when a statue representing a nude of a veiled woman was publicly displayed in the park of the *Kunsthalle* – and then the activities of museums such as the *Cité Nationale de l’Histoire de l’Immigration* of Paris, so to explain how monuments and museums could articulate new and more inclusive ideas of Europeanness. Holocaust commemorations are then interpreted as part of the larger memory phenomenon and as a sort of memory imperative for European and non-European citizens alike, that might contribute to reconfigured ways of being national. The future of memory in Europe is at the core of the last chapter, which tries to understand if today’s preoccupation with memory will persist into the future. For MacDonald, it is very likely that this will be the case, even though “new challenges will no doubt emerge in Europe’s memorylands” (235). Current debates on European identity and the role of the EU in the context of today’s economic crisis seem to confirm this suggestion, highlighting the need for a renewed sense of Europeanness, as well as for a shared yet multivocal idea of the past.

Even though *Memorylands* is largely based on articles originally published as separate papers, the author managed to assemble everything in a well-readable and coherent way. Inevitably in a book on such a broad

subject, and as the author herself acknowledges in the introductory chapter, some areas are covered more than others: Britain and Germany – two places where MacDonald conducted fieldwork – feature prominently, as opposed for example to Italy or Spain to which little space is dedicated. In terms of topics, I would have liked to read a more detailed discussion of the memorial legacies of colonialism, especially with reference to France and the debates on the commemoration of the Algerian War, which clearly have a profound impact on ideas of European identity and that are instead only briefly touched upon. This would have also allowed MacDonald to better clarify how the memory phenomenon is not entirely unique to Europe and the West, as comparable scenarios can be found in locations such as Israel or Morocco, as recent research has shown.

This said, *Memorylands* is a timely and useful text that gives the readers a rich overview of the contemporary European memory phenomenon, while also discussing much of the scholarly literature needed in order to understand it. It will constitute essential reading for students and scholars interested in memory studies, as well as in anthropology and cultural history. ■

Dario Miccoli

STORY OF A DEATH FORETOLD: THE COUP AGAINST SALVADOR ALLENDE, SEPTEMBER 11TH, 1973

Oscar Guardiola-Rivera

New York: Bloomsbury Press, 2013, 496 p.

In the last few decades many scholars have examined the rise of Chile’s President Salvador Allende and the subsequent coup against the democratically elected socialist. In the context of the Cold War and revolution, Allende’s notion of resistance or *la vía chilena* represented a departure from conventional Cold War models. Within the confining definitions of the Cold War, the global community viewed Latin Americans as having to choose between U.S. capitalism and Soviet

communism. To many Latin Americans neither of these alternatives provided true democracy. While Marxism undoubtedly offered Latin Americans a framework to critique U.S. imperialism, the left in Latin America consistently created their own definitions of revolution and democracy. Indeed, in 1970 Allende became the first Marxist in history elected as the president of a democracy. Allende's and his way of, as Guardiola-Rivera claims, "divorcing democracy and law from coercion, force, and privilege" moved beyond stifling Cold War binaries. Allende's election remains one of the most significant examples of homegrown revolution in Latin America. It threatened the dichotomous world view of many in the U.S. by creating a unique form of change inspired by particular historical processes within Chile and the experiences of Salvador Allende. Despite the exceptional character of the revolution, the U.S. government and the CIA viewed Allende and his Popular Unity party as a dangerous challenge to U.S. hegemony and capitalism. In his well-researched monograph, Guardiola-Rivera provides one of the most detailed and extensive analysis of Allende's rise to power, the coup against Allende, and the results of this tragic event within Chile.

Guardiola-Rivera's work tells the story of Allende in three parts. The first concerns precedents and causes of Allende's rise to power. Guardiola-Rivera explores the intellectual influences of Allende and how this inspired him to become a "true representative for the people" (12). This inspiration came from both theoretical influences and real life interactions with political repression and revolutionary violence. These life experiences inspired Allende to envision a different kind of "revolution from below". These varied influences reflect the hybrid and creative character of Latin American politics and revolution. In this section, Guardiola-Rivera also links Allende's ideological influences with the greater political climate within Chile. This offers a comprehensive view of what Allende experienced within his lifetime and also another layer to what could have been a standard biography. The book is particularly strong when Guardiola-Rivera references Allende's relationship with Cuba and Che Guevara.

In part II, the Coup, the author focuses on the events leading up to Allende's election and the 1970 vote between right wing candidate Jorge Alessandri Rodríguez, a progressive centrist party, and Allende. In the beginning of this section Guardiola-Rivera looks at agrarian reform in Chile and Allende's Popular

Unity party in the larger context of the Cold War. He also explores Allende's work with Chile's indigenous Mapuche population. As president, Allende promised the people he would "change the regime and system and construct a new society" (158). Indeed, Allende planned to nationalize resources owned by U.S. capital, nationalize utilities, establish a minimum wage, stop unemployment, and implement true agrarian reform. This promise within the context of the Cold War proved much too threatening to U.S. hegemony. Soon after Allende's election the CIA began to contact Chilean military officers with the hope of orchestrating a coup. Guardiola-Rivera uses CIA documents and communiqués to show how deeply involved the U.S. was in subverting Allende's democratic election. In this section, which in some ways parallels Greg Grandin's work in *Last Colonial Massacre: Latin America in the Cold War* (University of Chicago Press, 2004) Guardiola-Rivera explores ideologies about human rights that emerged out of global post-war politics. Guardiola-Rivera argues that so-called developed nations during the Cold War agreed to respect human rights but only within the narrow context of "civilized nations". According to both Grandin and Guardiola-Rivera the non-Soviet left in Latin America offered an alternative and a valid path for democracy. Therefore, in spite of claiming to support democracy, the U.S. government consistently attempted to overthrow Allende even after a second election reinforced his legitimacy. The author argues, correctly, that a coup against Allende was a coup against "law and democracy" (238). Indeed, human rights did not matter when the nation was not considered part of the so-called civilized post-war world. Section II is most emotionally powerful when Guardiola-Rivera offers a detailed description of the events leading up to the coup and the Junta's subsequent take over.

Section III, Aftermath and Consequences, which is shorter than the other sections, analyzes political action in Chile up to the present. It examines the ruling Junta and General Augusto Pinochet's "destruction of the popular movement, and popular legal politics" (340). Guardiola-Rivera explores the two types of "emergency" ordinances the Junta used for control and the subsequent destruction of human rights. The author compares the legal significance of Nuremberg to events in Latin America during the Cold War. He argues, "such legal precedent lets no one off the hook – whether soldiers, civil servants or multinationals. It

means the individual liability of human rights violators cannot be easily shed in an emergency" (352). This powerful statement, like others in Guardiola-Rivera's work, connects the coup against Allende to larger historical events and violations of human rights in the 20th century.

Though the book at times turns into a hagiography of Allende, Guardiola-Rivera's passion for his subject is evident. This book is an excellent choice for anyone who wants to go beyond a general Allende bibliography and examine more significant philosophical and political influences within the complex history of Chile. ■

Lindsey Churchill

WAITING FOR MARCEL ORPHÜLS: THE LITERATURE OF AUTHORITARIAN RULE AND RESISTANCE IN LATIN AMERICA

Becoming the Tupamaros: Solidarity and Transnational Revolutionaries in Uruguay and the United States

Lindsey Churchill

Nashville: Vanderbilt University Press, 2014, 206 p.

The Ideological Origins of the Dirty War: Fascism, Populism, and Dictatorship in Twentieth Century Argentina

Federico Finchelstein

Oxford: Oxford University Press, 2014, 216 p.

Memory and Transitional Justice in Argentina and Uruguay: Against Impunity

Francesca Lessa

New York: Palgrave Macmillan, 2013, 319 p.

In 2010, at the XXIX Latin American Studies Association Congress in Toronto, the historian Steve Stern called 1970s stated-sponsored terror in Argentina a "dirty war". An audience member self-identified as an "Argentine", speaking for "Argentines" scolded him.

"Dirty war", he told Stern, was a term invented by the Argentine dictatorship, and as such, should never be used. Stern, perhaps the most authoritative analyst of Augusto Pinochet's Chile, apologized, conceding implicitly that policing language brings us closer to a truth on state terror. The moment evoked the manner in which some who use the Hebrew term "Shoah" chastise those who say "Holocaust" for their putative invocation of a spiritual surrender narrative of those slaughtered by the Nazis.

As the international scholarship on authoritarian violence in Latin America has grown quickly since 1990, dominant narratives have tended often to rigid binaries on violence, morality, state terror, and even language. As in the use of the term "dirty war", there is right and there is wrong. In this chilling context, some investigators racing to fit their cases into these discourses – like round pegs into square holes – have disregarded what to an outsider may seem obvious based on the evidence. Commenting on a museum opened in 2007 to remember victims of the 1968 Tlatelolco Massacre in Mexico City, for example, the literary critic José Ramón Ruisánchez Serra writes, "despite a genuine effort to create a site where the most crucial event in the second half of the twentieth century in Mexico could be commemorated [...] the museum receives few visitors". (Ruisánchez Serra, José Ramón, 'Reading '68: The Tlatelolco Memorial and Gentrification in Mexico City', in Ksenija Bilbija & Leigh A. Payne (eds.), *Accounting for Violence: Marketing Memory in Latin America*, Durham: Duke University Press, 2011, 181) In trying to explain why Mexicans will not visit this memory site to state terror, it never occurs to Ruisánchez Serra that his starting premise may be wrong. Could it be that the powerful academic line that Tlatelolco was both a unique and horrific moment of state terror in Cold War Mexico is inaccurate? Is it possible that most Mexicans may not stop by the museum because they do not view Tlatelolco as "the most crucial event" or even as significant?

Much of the academic community addressing authoritarian violence in 1970s and 1980s Latin America has not had a Marcel Orphüls moment. Some can't see grey zones on authoritarian rule – that the term "dirty war" can have multiple meanings or that Tlatelolco may have different connotations to different Mexicans. This is reminiscent of French political culture before the documentary *Le chagrin et la pitié* (1969) prompted an opening in how the French

understood Vichy and Nazi occupation. Until the late-1960s, a dominant, Gaullist narrative admitted only one memory of the French under Nazi rule. There were those who supported the occupation and there were those who backed the resistance. The persistence of that binary likely helped Socialist president François Mitterand keep his most important political secret for decades: during the Second World War he had been both a member of the resistance and a Vichy bureaucrat, a combination so seemingly incongruous and so at odds with post-war French memory making on the Nazis, that it would have made a Parisian's head spin in 1964. As French analysts have come to understand, not only can the Mitterand conundrum not be swept under the carpet. It is precisely that apparent contradiction and many others that must be resolved to break down false binaries and understand France in the early 1940s.

Of the three books reviewed here, two take us a long way in breaking down false binaries and dictatorship-era shibboleths (the third less so). Their importance rests in the first instance in a rejection of the powerful tendency in the scholarly literature to treat dictatorship as aberrant. They explain violent military rule (and resistance) not as some Frankenstein's monster emerging from American Cold War anti-Communism but as a function of national and transnational developments in Latin America over the long term. Lindsey Churchill's *Becoming the Tupamaros* takes a sledgehammer to obscurantist, false boundaries between military rule and its opponents (in this case, the leftist guerrilla group, Tupamaros). This is no apologia for authoritarian violence or a maligning of heroic opposition to it. However, it begins theoretically and empirically with the hypothesis that to take as a given that military thugs and their enemies were polar Cold War opposites is to misunderstand both.

Becoming the Tupamaros delves into the often poorly explained gendered abuse and humiliation of political prisoners in dictatorship-era Uruguay. Churchill shows the especially harsh, sexualized violence against women Tupamaros. She also documents the ugly feminization of male prisoners in gruesome torture methods. But the book also explains both the violent military and the Tupamaro resistance as a shared reflection of gender-based discrimination in Uruguayan society. At the same time, Churchill explains that both dictatorship and resistance were products of longer-term violence in Uruguayan society. In their clandestine publications, for exam-

ple, the Tupamaros excoriated military authorities for imprisoning male guerrillas in a general prison population that included gay men. The result, according to the militants, was violent confrontation that was the fault of gay criminals. The serial *Marcha* reported on the case of a young guerrilla who cut a gay man with glass from a broken window. The Tupamaro was punished with years of solitary confinement that resulted in mental illness. In this and other cases, the Uruguayan left characterized imprisonment under the military as dangerous because of both human rights violations and "predatory" gay men.

Both inside and outside prison, the revolutionary left in Uruguay and elsewhere in Latin America frequently shared a prejudiced view of homosexuality with the dictatorship and with society as a whole. Beyond this, Churchill writes, "like the Uruguayan military [...] the Tupamaros supported the polarization of masculine/feminine and active/passive, with feminine and passive as synonymous" (Churchill 2014, 151). The sometimes-violent exclusion and suppression of so-called sexual deviance across political divides reflected longer term continuities. Like nonwhiteness, homosexuality seemed invisible in post-dictatorship democracy because LGBT people frequently had to conceal their identities to hold jobs or avoid police violence.

Churchill also points out other continuities and connections between post-dictatorship democracy, military rule, and the revolutionary left where understanding overlapping political cultures is as important as grasping sharp contrasts. Many have seen the Tupamaros as progressive on the integration of women into political activity, upending notions of women as maternal nurturers, nonviolent, and passive. At the same time, the revolutionary left in Uruguay asked women comrades to reject motherhood and femininity, and to become socially constructed models of militant masculinity. Other leftist groups stressed women's roles as wives and mothers. Either way, "embracing femininity and maternity or embracing masculinity – dichotomous gender restrictions confined women's political participation to constructed gender norms" (Churchill 2014, 153).

With the fall of the dictatorship in Uruguay and even more so in Argentina, an initial reconciliation narrative excoriated violence on both the far right and the far left. Churchill raises another key long-term continuity through dictatorship by explaining

the remarkable integration of the Tupamaros into peaceful democratic politics, leading to the election of one of their number, José Mujica, to the presidency in 2009. Remarkably for some, on the campaign, Mujica announced he wanted nothing to do with "the stupid ideologies that come from the 1970s..." (Churchill 2014, 156). Some authors have tied the Tupamaros' transition to electoral politics in the context of similar developments in Nicaragua and El Salvador. Churchill has an alternative explanation that breaks down the notion of the dictatorship period as aberrant. She argues that the Tupamaros were always as much "Uruguayan" as they were Cuba-inspired revolutionary Marxists. The unusual historical absence in Uruguay of powerful economic elites and church ties to politics produced what the author calls extraordinarily malleable ideologies. This proved true not only of democratic politics, but of the Tupamaros' unique ability to mix conflicting ideologies into praxis. In the early 1970s, many members of the Tupamaros had no qualms "expressing admiration for both Che Guevara and James Bond" (Churchill 2014, 159). Unlike other leftist revolutionary groups of the era, the Tupamaros never rejected everything about the United States, which, in the end, forms the backdrop to the widespread popularity across ideological boundaries of the Mujica presidency.

Also dismissive of the simplistic notion of dictatorship as a Cold War deviation, Federico Finchelstein's *Ideological Origins* offers a compelling and bold new answer to the question, was the military government fascist? In post-dictatorship Argentine popular culture and among opponents of the dictatorship in the United States, there was a strong tendency to equate the regime with Nazism or fascism. That approach to the dictatorship drew, first, on a tendency among some to isolate the period as aberrant – a horrific interruption to modern, civil rule that must never be permitted again. In addition, it was based on the characterization of the regime as Nazi/fascist by some in the international human rights community, particularly in regard to the detention and torture of the Jewish journalist Jacobo Timerman, and Timerman's own famous characterization of his ordeal as a descent into a new Nazism.

Finchelstein's linkage of dictatorship to fascism is more thoughtful and compelling. An aberrant, violent historical moment did not define the dictatorship as fascist, nor did the mistreatment of Timerman and other Jews in and of itself. The regime's fascist ten-

dencies have their origins in longstanding Argentine ideological and political traditions extending back at least through the 1930s, and transcending both democratic and dictatorial periods. This is especially evident in the construction of an internal, subversive enemy that concealed a foreign, intrusive presence. Drawing on 1930s right-wing tropes, at the time of the 1978 FIFA World Cup of Soccer (held in Argentina), the regime successfully promoted to a euphoric public "the widely accepted fantasy that the enemy was not really Argentine or only Argentine 'by circumstance'" (Finchelstein 2014, 150). Reinforcing the notion that soccer was linked to the dictatorship and longstanding fascist ideals of Argentine nationalism, the coach of the national team, César Luis Menotti thanked military *junta* leader and psychopath Admiral Emilio Massera for his invaluable moral support. The regime presented the World Cup to Argentines as a defence of the real Argentina against its enemies, where the dictatorship identified itself with the sacred and the hosting of the event as a victory over subversion.

Ideological Origins goes on to show another important and longstanding link between military dictatorship, long-term ultra-nationalism in Argentina, and fascist inspirations from Europe. The central dictatorship objective of defending national sovereignty and waging an internal war drew directly on tropes from Nazi Germany and fascist Italy. All at once, in dictatorship propaganda, the war was being won, was winnable, and could never really be over. This new kind of internal war against a subversive and hard-to-identify enemy was at the same time a foreign threat. War became a value. The ferocity and absurdity of military rhetoric in the lead-up to the 1982 Malvinas War both mobilized an enthusiastic population and drew directly on years of ultra-right wing arguments in Argentina. The latter had long held that dying for the sake of Malvinas was a battle for god and *patria*.

Where *Ideological Origins* and *Becoming The Tupamaros* dispense with dull binaries in trying to explain dictatorship not as aberrant but for its continuities with democracy, *Memory and Transitional Justice in Argentina and Uruguay* is preoccupied with exactly the opposite – isolating dictatorship as grossly aberrant.

The book asks, what is the relationship between transitional justice and memory? Francesca Lessa offers an unprecedented overview of theoretical and empirical literatures on amnesties, trials, truth

commissions, reparations, and memory narratives. Her understanding of the latter “is similar to what Steve Stern [...] defined as ‘emblematic memory’, a framework for collective remembrance”, that emerges “from multiple human efforts, conflictual and competitive, to give meaning” to collective, decisive, or transformational trauma. Emblematic memories circulate “in public or semipublic domains like the mass media, government events, street demonstrations and protests, music, books, and television [...]. [They are] socially constructed and selective, they are neither arbitrary inventions nor manipulations, but offer influential and convincing enunciations of often intensely disputed events” (Lessa 2013, 20-21). Emblematic or collective memory in Argentina and Uruguay is never made clearer than this.

In a chapter on transitional justice in Argentina (still ongoing after more than three decades), Lessa is particularly taken with what she describes as the “political moment” represented in Néstor Kirchner’s election to the presidency in 2003. This marked a shift away from the impunity of the 1990s and into a new period of prosecutions; as of December 2012, in this new phase of judicial reckoning, there were 262 convictions on dictatorship-era crimes and counting. The book correctly ties political change in 2003 and a new judicial assault on dictatorship killers to a new wave of often-poignant memorialization of military rule, from the newly built Parque de la Memoria along the Río de la Plata estuary to the hundreds of memorial plaques on sidewalks throughout Buenos Aires and other cities, recalling sites from which people were “disappeared”.

Chapters on Uruguay trace a similar uplifting story where for a long time, the formation of what the author calls collective, emblematic memories were pitted against dictatorship impunity. Like Argentina, with the arrival of a left-leaning democratic government in the past decade, a final judicial and cultural accounting could finally begin. Lessa casts Uruguay as under a pall in the late 1980s and 1990s, “a memory of silence and oblivion, with the state being totally silent on debates over the need for truth, justice, repatriations, and memorialization of the past” (Lessa 2013, 218-219). As much as anything, *Memory and Transitional Justice* is a morality tale of two civil societies that have finally seen the light. The problem here is that, hell bent on juxtaposing dictatorship and democracy, Lessa makes a set of false assumptions on political cultures and memory, then runs with them for the length of

the book. In linking the 1990s Argentine presidency of Carlos Menem, for example, to the memory of silence and oblivion, like other critics of that administration (once sensibly described by a federal judge as an illicit crime organization), Lessa assumes that the politics of Menem’s two-term presidency was not a reflection of broad political cultures. Is that a credible assertion in that there is still no study of participatory politics under Menem, whose presidential terms spanned a period of democracy as open as that of the past fifteen years? Is it possible that what Lessa characterizes as silence and oblivion was, in fact, a reflection of an alternative memory, sense of justice, and criminal wrong during and after military rule?

Beginning with her arguments on emblematic memories, Lessa routinely assumes that there is a collective memory on dictatorship in Argentina and Uruguay that has finally triumphed as a result of the current wave of prosecutions. There is simply no evidence to support that assertion. Her analysis is both a reflection of political cultures in white, middle-class urban enclaves in Argentina and of the Kirchner presidencies, but not of sprawling, impoverished suburbs in Rosario or Buenos Aires, or in rural Argentina. In addition, Lessa draws on narratives that she assumes are collective “Argentine” memories that are only collective for the white, urban middle class. Lessa cites the false “two demons” narrative as contributing to 1980s and 1990s impunity; instead of blaming the military for violent dictatorship, guilt was also parceled out to a second demon, left-wing guerrillas. It was only when that narrative was overcome after 2003 (and blame squarely laid at the feet of military thugs) along with other “false” memories of dictatorship that a proper judicial accounting and the new round of prosecutions could begin in earnest.

Let’s leave aside whether or not working Argentines living in the one million strong, largely impoverished Florencio Varela municipality in Greater Buenos Aires ascribe or ascribed any blame for 1970s political repression to the revolutionary left. The more poignant issue is the either-or binary of two demons versus one demon, or how Lessa replicates discriminatory dichotomies in white, middle-class Argentine political culture that negate alternative narratives and memories. Nobody has ever conducted a study in which working people of colour in Varela and hundreds of other communities were asked what they remembered. Instead, a dominant narrative that accompanies that

of “appropriate” remembrance (that is to say, Lessa’s emblematic memories that supposedly join Argentines and Uruguayans across class, race, and geographical boundaries in common recollection) is that those who don’t have the correct memories are ignorant, and condemned to “oblivion”.

While racialized class differences shape society throughout Latin America, unlike Guatemala and Chile, state terror in Argentina and Uruguay was not directed in the first instance at working people of color. In this context, most Argentines lived through the dictatorship not in sympathy with authoritarian rule, or especially preoccupied with whether violence came from the dictatorship or the guerrillas. Most remained distant from it in all regards and in a context where state violence was not new. It had shaped their lives before military rule, during the dictatorship, and in democracy afterward and without significant difference. In 2007, the world champion boxer Juan Martín Coggi remembered his Friday evenings as a young teen-ager fighting in the streets of the desperately poor town of Brandsen in greater Buenos Aires. Coggi would fight all comers, men much bigger and stronger than him. He made money from accomplices in the crowd betting successfully on his improbable victories. One night in 1976, Coggi told me, people spotted a Ford Falcon and everybody ran. I asked why. He noted that everybody knew that Falcons were unmarked military task force vehicles. I asked him what happened next. Nothing, he answered. They all came back and the fight started again.

In an interview that had lasted two hours and had covered the dictatorship period, this was the first and only reference to military dictatorship touching the lives of people in Brandsen or Coggi himself. To Coggi, and millions of poor, working Argentines of colour, state terror was incidental to their lives bearing in mind long term continuities of poverty and police violence. Their memories and narratives of dictatorship remain largely unknown. Most have never been asked what they recall of 1977 or 1978, and have been told by middle-class memory-making institutions (often lionized by academics) that their memory “oblivion” is ignorance. For those who have yet to feel the impact of post-1983 transitional justice in their everyday lives, there is equivalent disdain. The architect the new, pro-human rights Argentina, president Raúl Alfonsín, died in 2009. When newspapers reported on the work of his post-dictatorship human rights heroics, one Buenos Aires resident who had lived through intense

poverty and runaway inflation in the 1970s and 1980s asked me rhetorically, “I wonder if anybody at the funeral shouted, ‘hey Alfonsín, and the price of milk?’” She was evidently stuck in oblivion. ■

David M. K. Sheinin

TO WAR. A JOURNEY ALONG THE FRONT OF WORLD WAR I

Arnout Hauben & Johanna Spaey

Antwerpen: De Bezige Bij, 2013, 272 p.

Infotainment is supposed to disseminate historical knowledge to a broader audience, and I am fully aware that this unavoidably implies the loss of some nuance in favour of the genre’s entertaining aspect. The problem with Arnout Hauben and Johanna Spaey’s *Ten Oorlog. Een reis langs het front van WO I* is that its informative aspect is not subject to nuance but rather flawed by inaccuracies.

A few preliminary remarks. Reading the title raises some suspicions: the subtitle, *A Journey Along the Frontline of World War I*, implies that the focus will be solely on the Western Front in Europe, neglecting the Eastern Front, the clashes in Africa and Asia, and the war at sea. It also defines the frontline as a static given, which is an exaggeration. Yes, the Western Front may have been deadlocked for years, but the summer of 1914 and the year 1918, with both the *Kaiserschlacht* and the decisive Allied offensive, were marked by vast territorial gains and losses. In other words, “the frontline” is a biased view on a geographical abstraction – even, or especially, when one unwittingly adheres to it.

Aside from that, having seen the miniseries – I hesitate to call the television programme a documentary – and Hauben’s previous *tour de force*, a journey on foot to Compostella (both broadcast on VRT Eén), it is clear that the genres of the road trip and the pilgrimage will blend in. It is also obvious that the book’s aesthetics is heavily influenced, via the TV show, by the visual arts: TV documentaries use static shots and wide views such as the image of a horizon to depict a clear and complete overview. The question is, then, how these genres and aesthetics relate to the book’s documentary claims.

Luckily the authors are aware of their at once extensive and limited approach. They do signal that the Western Front was one of many war theatres (18) and that (Belgian) knowledge of this war is generally limited to this front (11). As such, the tales of the Italian front and the campaigns in the Balkans form an innovative inclusion for a Belgian target audience. The authors also mention the presence of Chinese labourers and of colonial troops, acknowledging that the war was not only fought by young white men. Hence, it does away with certain clichés.

It also makes explicit claims of causality as to the influence of World War I on present-day nations, such as Canada (56) and Italy (138), in the line of John Keegan's argumentation concerning the influence of the Somme on post-war British society in *The Face of Battle* (London: Pimlico, 2004). As such, it touches upon the relevance of the First World War and its commemoration 100 years later. Moreover, the book includes a select bibliography for those readers hungry for more information on the war theatres visited and the individuals' life stories mentioned.

Finally, the book is unsurprisingly reader-friendly and at times attempts to include an authentic melancholic beauty. The frequent citations of ego-documents, such as letters home and diary entries, are paramount in this respect: these documents serve to undermine the contemporary war propaganda by giving a voice to its victims, wishing to illustrate the conflict's inhumanity and futility. Of greater emotional impact is the description of an elderly couple, who lost their son in an accident and who subsequently started collecting World War I shells as a kind of coping strategy. The shells may be seen as a "transgenerational metonymical strategy", which is ultimately, of course, doomed to fail: "De berg moet immens zijn, net zo groot als hun verdriet." (75; "The pile must be immense, just as huge as their grief.") The incident is a key example of what the authors attempt: one may try to come to grips with the past and fill the hole that this past has created, but ultimately the dead remain dead.

Yet this emotionally powerful insight is rendered *ad absurdum* through Hauben's exaggerated self-identification with the soldiers on the frontlines. Empathy is a necessary attitude when undertaking a journey of this kind, but the parallels that Hauben draws between his crew and these soldiers are not. The *mise en scène* of their departure is telling: a fanfare band is playing the Last Post, while the crew of three kisses

and hugs their girlfriends, wives, and children goodbye, "zoals elke jonge soldaat die in de Eerste Wereldoorlog naar het front vertrok" (23; "just like any young soldier who left for the front during World War I").

Another scene, in which Hauben draws a parallel between the artillery fire directed at Reims in 1914 and the thunder over that city anno 2013, suggests the metaphorical construction of the journalist's image as a would-be soldier. While this move caters to current expectations regarding the participatory nature of television, more critical distance and attention to the historical dimension is required.

However, this problematic attitude is in my opinion not the book's greatest flaw. Even more aggravating are the numerous factual errors and contradictions. These are the byproduct of the attempt to illustrate the narrative with visual evidence. But often this leads to the usage of contradictory maps or pictures from another context, which smacks of an uncritical handling of historical sources. For example, none of the maps depicting the frontlines are dated – again implying that the frontlines did not move during four years. Also, the depiction of the frontlines east of Reims is inexact: the map (78) indicates the trenches ran from this city through Champagne-Ardenne, Lorraine and Alsace, whereas the text argues that "[h]et meest oostelijke deel van de Franse frontlinie wordt gevormd door Lotharingen" (79; "the easternmost part of the French frontline is shaped by Lorraine"). One may argue that Alsace was indeed German territory from 1871 until 1918, yet this is not indicated on the map nor mentioned in the text.

Another example of this impreciseness is the description of the Belgian sector in the frontline around Diksmuide, "illustrated" with the photograph of a British soldier in a German trench during the Battle of the Somme, two years later. (32) Finally, on at least one occasion the information provided is inaccurate: two German tourists bear witness to the destruction of Germany during World War II, supposedly by Americans in Spitfires. The authors are apparently unaware that Spitfires were British fighters, not American bombers. To the German survivors this makes no difference of course, but one might have hoped for a correction from the authors. Evidently it would not be very tactful to confront the survivors with such errors in the miniseries. The book, however, did offer the opportunity to reflect on the extensive use of eyewitness accounts in documentaries dealing with the world wars and their

differing standards of historical truth.

Add some minor mistakes, such as a translation error in Rudyard Kipling's *My Boy Jack* (71) and the mention of presumably lesser-known facts without providing background information (e.g., the presence of Russian troops in Reims), and it becomes clear that this book cannot live up to its documentary claims. Yes, contradictions and conjectures are also found in documentary fiction, such as the oeuvres of W.G. Sebald and Alexander Kluge – they even constitute the backbone of the authors' poetics. The problem with Spaey and Hauben's narrative is, however, that it does not present itself as fiction but as a reportage. Hence, the contradictions do not appear as an enlightening appeal to the reader's perspicacity. The book is rather meant as light-hearted entertainment, in line with the miniseries. The genre of the road trip is significant in this respect, as is the pilgrimage: the crew of three pays homage to those fallen and those marred during and after the war and thereby continues the tradition of regarding all those who suffered as sacrosanct. A thorough analysis of the war's causes and consequences is nearly completely absent, and the unprecedented bloody nature of the war is blamed on the high-tech art of warfare – not mentioning the treatment of POWs nor that of the civilian populations under occupation.

In spite of the inclusion of overseas troops and labourers, the (very few) Congolese troops on Belgian soil are – rather oddly – not mentioned, nor are the Moroccan or Algerian forces in the French armies, whose descendants (also) live in Belgium. Therefore, this book misses out on the unique opportunity of telling the war stories of Belgium's new citizens' ancestors. Again, they are denied access to our (Belgian) practices of commemoration. By excluding them and by adhering to the all-soldiers-are-saints narrative, the authors fail to reflect on their own commemoration practices, which is a shame. The interest of a broader audience would not have waned, since the book's road-trip structure, the inclusion of lesser known war theatres, and the various emotionally powerful anecdotes would have offered the perfect counterweight to such "dry" and uneasy remarks. Dry, because on a meta-level; uneasy, because they indicate blind spots within our view on World War I, and may hint at social debates related to ethnicity anno 2014.

In general, this book had a lot of potential, but suffered from the authors' inaccuracy and uncritical position, which undermines the credibility of their work.

This is telling of a broad cultural interest for this conflict, but it also illustrates how easily such events have become persistent myths. Surely, a methodologically more sound treatment of historical sources would not have resulted in a True and Final Story. But at least it would have led to a sound interpretation of historical events. Instead, the dominating emotion afterwards is, sadly, frustration. ■

Tom Vanassche

THE SLEEPWALKERS. HOW EUROPE WENT TO WAR IN 1914

Christopher Clark

London: Allen Lane, 2012, 736 p.

2014 is not just a year like any other: it carries the commemorative weight of crisis, war, and lost generations, and, at the same time, of liberation, freedom and new beginnings. 2014 represents the janus-faced character of the modern era, where life-changing innovations evoked alongside life-terminating modern warfare. The remembrance of three significant dates in modern history brings memories to the foreground of at whose expenses and through which abhorrent lessons the world we live in today came into being. This year, we commemorate the outbreak of the First World War in 1914, the landing of the American troops on the coast of Normandy in 1944, and the breakdown of the DDR regime and the Wall in 1989. All these dates mark cornerstones in public memory of contemporary Europe, and strongly affected the global power structure. Somewhere in this triangle of 1914, 1944 and 1989, Europe was born as a reaction to the divisive forces which made mankind maneuver itself to the brink of destruction twice. The foundations were laid to the (seemingly) peaceful and prosperous world we know today.

In 2012, historian Christopher Clark published a monumental work on the origins of World War I in Europe. The catchy title *The Sleepwalkers – How Europe Went to War in 1914* already suggests that Clark seeks to break with a tradition which holds an impor-

tant spot within First World War research: the almost paradigmatic effort to name a culprit, to acuminate the historical narrative towards identifying sole, dreadful and unmistakable guilt. Clark explicitly refuses to arrange the profusion of sources in a way which supports any teleological narrative. He writes: “There is no smoking gun in this story; or, rather, there is one in the hands of every major character.” (561). Accordingly, his work aims to retrace the steps which led to certain decisions in the wake of the July Crisis, and rather questions *how* the war broke out, not primarily *why*. The book reassembles a more nuanced picture of how one decision affected the other. The result of this chain of reactions was – in its total scope and minacious outcome – unrecognizable to the key players at the time. *The Sleepwalkers* closely examines the structures of power within Europe, poses questions of where this actual power was executed and where not, and thus challenges the notion of “steadily building causal pressure” (xxvii) which led to an “inevitable” war.

In his introduction, Christopher Clark starts with the time-and-again striking statement that it only took the world 37 days from the Sarajevo assassination of Archduke Franz Ferdinand and his wife Sophie, Duchess of Hohenburg, to the unleashing of an inferno that would extinct entire generations. Introducing his study with this statement might already raise awareness within the attentive reader that this rather short time period between the event and the outbreak could just be an excerpt, a detail from an utterly more complex narrative lingering in the background. In the following, Clark describes what the historian encounters while trying to take up the manifold argumentative threads that so many before him have produced, and weave them into a cloth that lacks apologetic moments or accusatory undertakings. Faced with an oversupply of sources, which often present an undersupply of valid information, Clark describes a “world war of documents” surrounding the matter (xxii). Entire volumes of official records had been produced by officials, politicians and key decision makers even before the war was ended and the treaty of Versailles signed. These official records, however, are frequently characterized by “tendentious omissions” (xxii). Memoirs of decision makers either presented themselves to be absolutely uninformative, and even if their “little recollections” proved valuable, the protagonists were often concerned with self-justification (xxii). It is these key representatives, their roles and their position within

the ephemeral, but rather obscure power structure in their respective countries that Clark carefully revisits.

The Sleepwalkers is divided into three parts. The structure already reflects the trajectory that the developing argument will undertake in the following. Part One readjusts our “common knowledge” of the Sarajevo assassination as being the point-of-origin of the first modern war. The author illuminates how symbolic events such as the assassination of the Archduke and his wife were turned into stories, which took up a life of their own and were exploited as narratives on which an ideology was built. In fact, the seed was planted long before the assassination in Sarajevo. Clark depicts the inherent political instability within the Balkan sphere which had been a reason for international confrontations for decades. Furthermore, he sheds a light on the political tensions which arose within the surrounding states. In this first part, Clark makes it abundantly clear that the origins of war are located within continuing irredentist discourses and endeavors of Balkan nationalism in general, and South Slav nationalism in particular. The latter was informed by the fear of Serbian identity being grinded down within the multinational commonwealth of Austria-Hungary. As Clark remarks, the 20th century and the Balkan wars of the 1990s have further contributed to rendering Serbian nationalism a “historical force of its own right”. Part Two continues the development of Clark’s argument by a dissecting of maps, alliances, and international relations. The narrative skillfully establishes a pattern of ententes and alliances, and shows how they shifted throughout the development of the crisis. Indeed, the German-Austrian Treaty, the Franco-Russian Alliance of 1894, the Entente Cordiale between France and Britain in 1904, and the convention of 1907 between Britain and Russia, are structures whose allegedly indubitable relations are only visible in retrospect. Part Three counts down the days and recounts the last decisions (or decisions that were not taken) which led to the outbreak of a war which was framed to be highly improbable.

As Thomas Laqueur (‘Some Damn Fooling Thing’, *London Review of Books* 35(23), 2013) has also observed, the title *The Sleepwalkers* does not support the point that Clark is making here. In his introduction, Clark explicitly mentions the “watchful calculated steps” that decisions makers undertook in the months and weeks preceding the outbreak of the war (xxvii). These “calculated steps” do neither constitute sleepwalking, as far as my understanding of the concept goes, nor did

Clark make any attempts to exonerate the protagonists from failing to take conscious decisions. Nevertheless, Christopher Clark is a master of his sources, balances and counterbalances them marvelously, concerned with representing scenes and episodes in an almost artistic manner. The narrative is constructed not to topple over a language that keeps the reader at a scientific distance. The author balances the proportion between developing his theory, his argument, and thus deploying methodology – and the steady flow of his beautiful prose. Given that Clark’s point is that he sought to expose the layers of agency in *The Sleepwalkers*, his narrative is saturated with agency of the historian. However, Clark touches upon the role of the historian only in passing. He acknowledges that access to First World War narratives and the conclusions that we contemporaries draw are a matter of viewpoint, social and scholarly contexts, and experiences we (re)make. A discussion of his role, that of the historian, as an architect of history *in the making* seems utterly absent. Clark’s work contributes to deconstructing the master narrative of exclusive German guilt. That is in itself a very postmodern endeavor, though something which Clark is unaware of or does not consider it important enough to elaborate on. The question of guilt is closely connected to German self-awareness and identity construction. Certain aspects of national identity were constructed as a reaction to this question. Clark mentions the Fischer school and the effects this debate had on the reevaluation of Nazism and the Third Reich. A commentary from the author on the disruptive, yet constructive potential of his work, remains absent.

In his introduction, Clark already makes one of the most interesting points. He reframes the First World War as a “modern event”. A modern crisis, in his terms, is characterized through the existence of “suicide bombers and a cavalcade of automobiles” (xxv), thus reminding us of the acts of terror which so profoundly shook the world during the 2000s. He goes on:

Behind the outrage of Sarajevo was an avowedly terrorist organization with a cult of sacrifice, death and revenge; but this organization was extra-territorial, without a clear geographical or political location, it was scattered in cells across political borders, it was unaccountable, its links to any sovereign government were oblique, hidden and certainly very difficult to discern from outside the organization. Indeed, one could even say that July 1914

is less remote from us – less illegible – now than it was in the 1980s. (xxv)

Yes, modern warfare, if you may, is characterized through scattered groups which base their *raison-d’être* on rather conservative world views and rigid morals, pretending to defend their formative principles. Clark’s modern enemy has become abstract, impersonal, a sleeper or fanatic amidst us. Clark did find some striking similarities between the Black Hand of Serbia and the suicide warriors of the 21st century. However, first and foremost, in my opinion, the July Crisis is a modern event, because it already entailed the doom of the national concept. It heralded the end of the nation, for it carried the seed of supranational structures. As Clark has convincingly shown, the key decision makers in 1914 were caught between alliances on the one hand, forged to prevent intrusions into the respective national sphere, and competing interests within these alliances on the other. As a consequence, the entire system became not only unpredictable, but also, paradoxically, posed a looming threat to itself. It was characterized through mutual distrust and an ambiguity in behavior that could only lead to uncertainty at best.

That in itself might not be a surprise or an extraordinary conclusion, but it already opens up a range of new readings and classifications of the origins of war, in particular with regard to contemporary controversy over the shape of the European Union. Europe is a result of many of the aspects that Clark reiterates; it is a supranational structure which seeks to bridge national interests and provide an overarching peaceful narrative that was absent in the years preceding the outbreak of the war. That doesn’t alter the fact that the European founding narrative has become more and more contested. In 2014, Russian neo-imperialism or Putin’s opportunism has led the European realm at the brink of another “improbable” crisis. The Russian government was in fear that an association treaty between the Ukraine and the EU might lead to a furthering of power imbalances for the benefit of the Western culture, and to a strengthening of perceived European hegemony. As a consequence, Putin intervened and forcibly annexed the Crimea. The EU is clearly struggling to establish a common attitude towards this situation.

The recent success of anti-European populism casts another dark cloud over the EU project, pointing at an unsettling tendency to reiterate the concept of nationalism. Whilst one may share or deny some

of the issues that people may have with the European union, one aspect remains striking: although we might find ourselves in the era of many “posts” – post-modernism, postcolonialism, postfeminism – the idea of the nation is by no means dead. The threat to stop sacrificing national superiority and independence on the altar of the European community became a mighty currency when the European (financial) system found itself standing at the abyss. The foreshadowing of countries being ready to restrain the influence of the EU on national sovereignty disturbingly reminds us of how the alleged certainty of alliances was watered down in the weeks preceding the war. Clark claims that supranational institutions which today set the framework of policy making were non-existing in 1914, and that the international system as a whole became unpredictable due to mutual distrust and ambiguous politics. In the European crisis we encounter today, many of those counterforces are identifiable, and the inter-relationships between the European players are again oscillating between interdependency and competing national interests. Although the public opinion seems to remain against European intervention in the Ukrainian crisis, and a war today is framed as being beyond improbable, the conclusions that Christopher Clark has reached alarmingly remind us of the reasons why Europe exists today in the first place, and has all the right to continue doing so.

Of course, the publication of *The Sleepwalkers* predates the Ukrainian crisis. Nonetheless, one might still want to pose these questions to Christopher Clark: What are the implications of his work for the post-modern tendency to revisit the national concept? What is the role of the historian in constructing and contesting master narratives and collective identities? What meaning do his findings hold for those structures which were a direct result of the World Wars? ■

Hanna Teichler

THE POSTCOLONIAL MUSEUM: THE ARTS OF MEMORY AND THE PRESSURES OF HISTORY

Iain Chambers, Alessandra De Angelis, Celeste Janniciello, Mariangela Orabona & Michaela Quadraro (eds.), Ashgate Publishing Limited, 2014.

The *Postcolonial Museum* makes an attempt to highlight the convergences between the discipline of museology and that of postcolonial theories and discourses. The various examples in the volume show that museums in today's age of postcolonialism and globalization have to be rethought and reorganized. Alternative modes and techniques could be introduced, in order to incorporate transcultural and transnational experiences into the domain of the already existing structures of curatorial work. The book not only presents alternative ways of artistic representation of the interactions between the East and the West, but also urges the need for museology to break away from its traditional mode of displaying immobile objects in a manner that only offers a linear narrative of past events. The functioning of museums as heterotopias (the editors borrow Foucault's terminology) allows them not only to accumulate – protect and expose – objects but also to contain *time* in a certain *place*. Dynamics of materiality together with aspects of temporality and spatiality thus become their basic characteristics. Given that museums are traditionally regarded as being embedded in imperial discourse, what is their role in current times? Or to quote the editors: “How do museums ‘decolonize’ themselves?” (11)

The Postcolonial Museum is divided into five parts and in total consists of 20 chapters. The first part illustrates the changing order of museums through time, from the period of colonization up to present day postcolonialism. Interestingly, the first chapter “A Museum Without Objects” presents the project of the *Maison des civilisations et de l'unité réunionnaise* (MCUR), a museum in French postcolony Réunion, and illustrates how the project, after a decade of its installation, was ended in 2010 by the new government. The *failure* of a project that dedicated itself to representing contact zones and foregrounding the influences of different cultures in the region of Réunion, is indicative of

the predicaments and challenges museums around the world have to face. Indeed, the new government of Réunion considered the MCUR as “useless and unnecessary, a waste of money” (37), particularly when more urgent issues (of housing and jobs) were yet to be realized. This case problematizes the fragile relationship between arts and politics, with governmental power relegating aesthetics to the periphery. Réunion politicians did in fact not see the importance of the museum's attempt to show the intensity of mutations that the island has undergone through the past four decades, thereby providing a critical examination of Réunion's history.

The chapter “Ethnographic Museum: From Cultural Exposition to Intercultural Dialogue” is equally interesting, for it introduces perspectives from ethnography into museology and states the importance of recognizing intercultural dialogue in today's Europe. The article gives the example of the *Musée des Civilisations de l'Europe et de la Méditerranée* (MuCEM) in Marseille and looks into ways in which museums not merely *conserve* cultures but become places where cultures *converse* with one another (64). The relationship between the presenter and the presented is constantly redefined in this dialogue, as the objects of other cultures are represented as works of art. The example of MuCEM is quite significant, because many European museums are challenged to find new ways of incorporating migrant experiences without lapsing into an “us/them” story.

Part two and three of the book examine the association of arts with memory and performativity. Examples of museums and exhibitions across the world (e.g. Tate Museum in London, Palais de Tokyo in Paris, a pop-up exhibition in Mahasthangarh, an installation in Maryland) are given to show that museums are already undergoing “institutional and cultural transformation in the contemporary ‘age of migrations’” (99). One of the main innovations is the “performing” museum which, as an alternative to the traditional ways of storing and displaying objects, creates a more direct and engaging interaction between organizers and visitors. The performances vary from actual theatrical representations to storytelling and hands-on strategies, where visitors are encouraged to touch the objects at display (100).

Whereas the first part of the book presented a historical view of museums and traced its development up to today, the final chapter “Future Memories, Alter-

native Archives” suggests innovative ways of dealing with issues of artistic representation, such as the video research creation titled *Egyptian Chemistry*. By investigating the chemistry and agro-ecology of the Nile, the video lays its focus on human and non-human realities, thereby conceiving of a “new form of materialistic universality” (218) that moves away from anthropocentric perspectives and stresses the importance of ecological factors in our time. The combination of aesthetics with scientific concerns – the interrelationship between meaning and matter – actually opens up new arenas for museology, in thematic as well as in representational respect.

The Postcolonial Museum as a whole decidedly fills a desideratum in the field of contemporary arts and museology, as it illustrates critical aspects of artistic production, circulation and reception across the world, and above all entwines transcultural and transnational encounters in the age of globalization. In addition to tracing a genealogy of museums, the volume offers new and critical insights into the processes of curatorial work, proposing alternatives to the already existing forms of museums. The implications of these analyses are far-reaching and underline a paradigm shift in museology. Museums are now required to “open themselves to the possibility of a postcolonial museum yet to come” (11). Could they turn from a *place* where objects are stored and exposed, as the editors suggest, to a *space* (according to Certeau's definition) that generates narratives, experiences and new memories? ■

Sayma Khan